

๓๑. สัมมสนญาณโดยไตรลักษณ์

Mentality–Materiality Based Knowledge with the Three Characteristics

By Nithee Siripat – Siripat.com and Academiae Network, 2015

ความสำคัญของบทความ

ปัญหาพิจารณาเห็นนามรูปโดยไตรลักษณ์นั้น ทำให้เกิดปัญญาเห็นธรรมทั้งหลายตามเป็นจริง นั่นคือ เป็นธรรมชาติตามสภาพ ที่ปราศจากเจตนา ซึ่งเข้าไปปรุงแต่งสังขาร ความนึกคิดในใจ ให้ตกอยู่ในวิญญูะทั้ง ๓ ได้แก่ “กิเลส–กรรม–วิบาก” ที่ตามมาด้วย “สงสารทุกข์แห่งสังสารจักร” ในการรู้เห็นและเข้าใจถูกต้องด้วย “สัมมาทิฐิ” คือ รู้ดีรู้ชั่ว รู้จักเลือกประโยชน์ รู้ “อริยสัจ ๔” ได้แก่ “ทุกข์–สมุทัย–นิโรธ–มรรค” รู้ “กาล ๓” ได้แก่ “อดีตอัทธา–อนาคตอัทธา–ปัจจุบันนัทธา” รู้ “ปฏิจสมุปปาต ๑๒” ได้แก่ “อนุโลมปฏิจสมุปปาต–ปฏิโลมปฏิจสมุปปาต” รู้ “ไตรลักษณ์” คือ “สามัญญลักษณะ” ได้แก่ “อนิจจตา–ทุกขตา–อนัตตตา” คำว่า “ธรรม” หมายถึง สภาวะ–สิ่ง–ปรากฏการณ์ (ความนึกคิดในใจ) ได้แก่ รูปธรรม–อรุปรธรรม ๑ โลภียธรรม–โลกุตตรธรรม ๑ สังขตธรรม–อสังขตธรรม ๑ อุปาทินนธรรม (ธรรมที่ถูกยึด)–อนุปาทินนธรรม (ธรรมที่ไม่ถูกยึด) ๑ กุศลธรรม–อกุศลธรรม–อัพยาตธรรม ๑ แต่ธรรมที่สำคัญมาก คือ “ขันธ ๕–เบญจขันธ” ซึ่งผู้บำเพ็ญเพียรภาวนา จำเป็นต้องเข้าใจอย่างละเอียดลึกซึ้ง รวมทั้งธรรมทั้งหลายที่เหลือ คือ “สัมปยุตตธรรม” ที่เกี่ยวข้องกับ “ขันธ ๕–นามรูป: รูป–เวทนา–สัญญา–สังขาร–วิญญาณ” จุดเริ่มต้นของการเกิด “ภาวนามยปัญญา” นั้น จะเริ่มจาก “วิชา ๓” หลังจากได้เข้าถึง “รูปฌานสมาบัติ” (จตุตถฌาน) ได้แก่ (๑) “ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ” ทำให้เกิด “นามรูปปริจเจตญาณ” คือ ปัญญากำหนดรู้นามรูปแห่ง ขันธ ๕ อายุตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ อริยสัจ ๔ กับ (๒) “ทิพพจักขุญาณ–จตุปปาตญาณ” ทำให้เกิด “ปัจจยปริคคหญาณ–สัมมจิติญาณ” คือ ปัญญากำหนดรู้เหตุปัจจัยแห่งนามรูปโดย “ปฏิจสมุปปาต ๑๒–และ–ปฏิจสมุปปาต นนธรรมทั้งหลาย” ในขั้นถัดจากนั้น จะเข้าถึงกระแสแห่ง “สัมมสนญาณ” คือ ปัญญาที่กำหนดรู้เห็นนามรูปโดยไตรลักษณ์ นั่นคือ “อนิจจัง–ทุกขัง–อนัตตา” ซึ่งทำให้เกิดปัญญาในวิปัสสนาภูมิอีก ได้แก่ (๑) “ขวนปัญญา” คือ ปัญญาเร็ว โดยเจริญ “อนิจจานุปัสสนา” [เห็นความไม่เที่ยง] (๒) “นิพเพธิกปัญญา” คือ ปัญญาทำลายกิเลส โดยเจริญ “ทุกขานุปัสสนา” [เห็นความทุกข์] (๓) “มหาปัญญา” คือ ปัญญามาก โดยเจริญ “อนัตตานุปัสสนา” [เห็นความไม่ใช่ตัวตน] (๔) “ติกขปัญญา” คือ ปัญญาคมกล้า โดยเจริญ “นิพพิทานุปัสสนา” [หน่ายในกองทุกข์] (๕) “วิบูลปัญญา” คือ ปัญญากว้างขวาง โดยเจริญ “วิราคานุปัสสนา” [ดับความกระหายวิญญูะ] (๖) “คัมภีร์ปัญญา” คือ ปัญญาลึกซึ้ง โดยเจริญ “นิโรธานุปัสสนา” [ดับกิเลส] (๗) “อัสถามันตปัญญา” คือ ปัญญาไม่ใกล้ โดยเจริญ “ปฏินิสสัคคานุปัสสนา” [สลัดคืน] (๘) “ปฏิสัมภิตา ๔” คือ ปัญญาแตกฉาน โดยเจริญ “อนุปัสสนา ๗” [ปัญญาแตกฉาน–อุเบกขา] (๙) “ปุลลปัญญา” คือ ปัญญาแน่นหนา โดยเจริญ “ปัญญา ๘” [ความรู้ทั่วถ้วน–สัพพัญญู] (๑๐) “หาสปัญญา” คือ ปัญญาร่าเริง โดยเจริญ “ปัญญา ๙” [ทิพจักขุ–ปัญญาจักขุ] ด้วยประการฉะนี้.

บทความที่ ๗๑ ประจำปี ๒๕๕๘ – สัมมสนญาณโดยไตรลักษณ์

ความสำคัญยิ่งยวดที่พิจารณาเห็น “ลักษณะสากล” (Universality) ในนามรูปโดยไตรลักษณ์ ที่เรียกว่า “ขั้น ๕-เบญจขั้น” ที่มีนัยแสดงถึง (๑) “ทุกซ์-ทุกขตา: สภาพแห่งทุกซ์” ที่เรียกว่า “อุปาทนขั้น ๕ เป็นทุกซ์” และรวมทั้ง (๒) “อนิจจัง-อนิจจตา: ความไม่เที่ยง” กับ “อนัตตา-อนัตตตา: ความไม่ใช่ตัวตน” การพิจารณาเห็นเฉพาะสภาพแห่งขั้นทั้ง ๕ ได้แก่ “รูป-เวทนา-สัญญา-สังขาร-วิญญาณ” คือ “นามรูปปริจเจตญาณ” (ข้อ ๑ ในญาณ ๑๖ อันสัมปยุตต์ด้วย ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ข้อ ๑ ในวิชา ๓) ส่วนการพิจารณาเห็นสาเหตุแห่งการเกิดทุกซ์ คือ “ปัจจัยปริคคญาณ” (ข้อ ๒ ในญาณ ๑๖ อันสัมปยุตต์ด้วย จุตูปปาตญาณ หรือ ทิพพจักขุญาณ ข้อ ๒ ในวิชา ๓) ด้วยสามารถแห่ง “ปฏิจจนสมุปบาท ๑๒” ที่เรียกว่า “ธัมมจิติญาณ-ธมฺมจิติญาณ” คือ ปัญญาในการกำหนดปัจจัย ได้แก่ “ญาณในปัจจัยการ” คือ ธรรมที่อาศัยกันเกิดขึ้น ในบรรดาญาณเหล่านั้น มีญาณ ๒ หมวด คือ (๑) ธรรมะเกิดเพราะชาติปัจจัย (๒) เมื่อชาติไม่มี ธรรมะก็ไม่มี ดังนี้ อันประกอบด้วยกระบวนการคิด ๒ ประการ (๑) “อนุโลมปฏิจจนสมุปบาท” คือ พิจารณาเห็นอวิชชาเป็นเหตุแห่งทุกซ์ ด้วยกำหนดรู้สมุทัยสังข์ และ (๒) “ปฏิโลมปฏิจจนสมุปบาท” คือ พิจารณาเห็นการดับอวิชชาเป็นเหตุแห่งทุกซ์ ด้วยกำหนดรู้นิโรธสังข์ ฉะนั้น การพิจารณาเห็นนามรูปแห่งขั้น ๕ เพียง “ทุกซ์สังข์-สมุทัยสังข์-นิโรธสังข์” แค่นี้ จึงไม่เพียงพอ เพราะยังขาด “มรรคสังข์” ที่ต้องพิจารณาเห็นนามรูปที่ประกอบด้วย “สามัญญลักษณะ” ครบทุกอย่าง เพื่อใช้เป็นแนวทางหรือบาทวิถีในการดับทุกซ์อย่างแท้จริง ที่ต้องเจริญให้มากด้วย “สัมมสนญาณ” (ข้อ ๓ ในญาณ ๑๖) หมายถึง (๑) ญาณกำหนดรู้ด้วยพิจารณาเห็นนามและรูปโดยไตรลักษณ์ คือ ยกรูปธรรมและนามธรรมทั้งหลายขึ้นพิจารณาโดยเห็นตามลักษณะที่เป็น “สิ่งไม่เที่ยง-เป็นทุกซ์-ไม่ใช่ตัวตน” และ (๒) ปัญญาในการย่อธรรมทั้งหลาย หรือหาข้อสรุปในธรรมทั้งหลาย ทั้งใน **อดีต-อนาคต-และ-ปัจจุบัน** แล้วกำหนดไว้ ย่อมเป็น **สัมมสนญาณ** อย่างแน่นอน ผู้บำเพ็ญเพียรภาวนา ต้องให้ความสำคัญถึงความเปลี่ยนแปลงใน “นามรูป” นั่นคือ (๑) “รูปสันตติ” คือ สภาวะในความสืบต่อแห่ง **รูป-รูปธรรม-รูปกลาป-กลาป** หรือ **รูปชีวิตินทรีย์** กับ (๒) “อรูปสันตติ” คือ สภาวะในความสืบต่อแห่ง **นาม-นามธรรม-จิตตสังขาร-จิตเจตสิก** หรือ **อรูปชีวิตินทรีย์** ซึ่งต้องเกี่ยวข้องกับ “กาล ๓” ที่มีองค์ประกอบ ๔ อย่าง ได้แก่ (๑) **ขณะ** ได้แก่ อุปาทนขณะ จิตินขณะ และ ภัคขณะ (๒) **สันตติ** ได้แก่ วาระ (๓) **สมัย** ได้แก่ ช่วง ตอน และ (๔) **อัทธา** ได้แก่ ภพ ห้วงเวลา ดังนี้

(๑) **อดีตกาล** ได้แก่ อดีตขณะ-ขณะอดีต ๑ อดีตสันตติ-สันตติอดีต ๑ อดีตสมัย-สมัยอดีต ๑ อดีตอัทธา-อัทธาอดีต ๑

(๒) **ปัจจุบันกาล** ได้แก่ ปัจจุบันขณะ-ขณะปัจจุบัน ๑ ปัจจุบันสันตติ-สันตติปัจจุบัน ๑ ปัจจุบันสมัย-สมัยปัจจุบัน ๑ ปัจจุบันอัทธา-อัทธาปัจจุบัน ๑

(๓) **อนาคตกาล** ได้แก่ อนาคตขณะ-ขณะอนาคต ๑ อนาคตสันตติ-สันตติอนาคต ๑ อนาคตสมัย-สมัยอนาคต ๑ อนาคตอัทธา-อัทธาอนาคต ๑

คุณลักษณะหน่วยมิติของกาลเวลา

- (๑) “**ขณะ**” (Moment) คือ การบ่งบอกอาการความเปลี่ยนแปลงที่เป็นหน่วยเล็กที่สุดของเวลา
- (๒) “**สันตติ**” (Continuity) คือ การบ่งบอกความคาบเกี่ยวที่สืบต่อเนื่องกันระหว่างห้วงเวลาในทุกระดับ
- (๓) “**สมัย**” (Period) คือ การบ่งบอกระยะเวลาห่างของช่วงคาบเกี่ยวของเวลาเป็นตอนๆ ที่มีขนาดเล็กกว่าอัตรา
- (๔) “**อัตรา**” (Time) คือ การบ่งบอกหน่วยเวลาที่กำลังเปลี่ยนแปลงไปในกาลทั้ง ๓

ในทางทฤษฎีนั้น ปัญญาที่ใช้ในการหยั่งรู้สภาวะธรรมในกาลทั้ง ๓ เรียกว่า “**ญาณ ๓**” ดังนี้

“**ญาณ ๓**” หมายถึง **ความหยั่งรู้-ปริชาหยั่งรู้** (พระสุตตันตปิฎก อังคุตรนิกาย สัตตก-อัฐก-นวกนิบาต เล่ม ๔ - หน้าที่ 357-358 FILE 37) ได้แก่

- (๑) “**อดีตังสญาณ**” คือ ญาณหยั่งรู้ส่วนอดีต รู้อดีตและสวาทาเหตุปัจจัยอันต่อเนื่องมาได้ โดยอาศัย “**บุพเพนิวาสญาณ-บุพเพนิวาสานุสสติญาณ**” (ข้อ ๑ ในวิชา ๓) คือ ระลึกชาติได้ ญาณเป็นเหตุระลึกขั้นที่อาศัยอยู่ในก่อนได้
- (๒) “**อนาคตังสญาณ**” คือ ญาณหยั่งรู้ส่วนอนาคต รู้อนาคตและหยั่งผลที่จะเกิดสืบต่อไปได้ โดยอาศัย “**ทิพยจักขุญาณ-ทิพพจักขุญาณ-จตุปปาตญาณ**” (ข้อ ๒ ในวิชา ๓) คือ ความรู้จงดวงตาทิพย์ ญาณพิเศษของพระพุทธเจ้า และท่านผู้ได้อภิญญาทั้งหลาย ทำให้สามารถเล็งเห็นหมู่สัตว์ที่เป็นไปต่างๆ กันเพราะอำนาจกรรม อนึ่ง บุคคลย่อมรู้อนาคตที่เกิดในภายหลังแต่นั้นได้ด้วยสามารถแห่ง **การณะ** คือ **เครื่องกระทำ** หรือ **เหตุทั้งสิ้น** ด้วยคำไวพจน์ต่อไปนี้ **มูล**-ย่อมทำกรรมใดให้เป็นผลของตน ธรรมที่เป็นผลนั้นในที่นั้นจึงอาศัยตั้งอยู่ได้ **เหตุ**-ให้ผลธรรมนั้นเจริญและเป็นไปทั่ว **นิทาน**-เป็นแดนมอบให้ซึ่งผลธรรมนั้นๆ **สมภพ**-ย่อมให้ผลธรรมเกิดพร้อมแต่เหตุนั้น **ประภพ**-เป็นแดนเกิดก่อน **สมภูฐาน**-ผลธรรมนั้นย่อมตั้งขึ้นพร้อมในเพราะธรรมอันเป็นเหตุนั้น ย่อมยังผลธรรมนั้นๆ ให้ตั้งขึ้นพร้อม **อาหาร**-ย่อมนำมาซึ่งผลธรรมนั้นๆ **อารมณ์**-ไม่สละซึ่งผลธรรมนั้น **ปัจจัย**-ผลธรรมนั้นอาศัยธรรมอันเป็นเหตุเป็นไป **สมุทัย**-ยังผลธรรมให้เกิดขึ้นจากเหตุ บุคคลย่อมรู้ซึ่งจิตนั้น เพราะความเป็นเหตุปัจจัย อธิบายว่า ธรรมเหล่าใดมีเหตุปัจจัยในธรรมเหล่านั้น ย่อมรู้ซึ่งธรรมเหล่านั้น (พระอภิธรรมปิฎก กถาวัตถุ เล่ม ๔ ภาค ๑ - หน้าที่ 798 -799 FILE 80)
- (๓) “**ปัจจุปปันนังสญาณ**” คือ ญาณหยั่งรู้ส่วนปัจจุบัน รู้ปัจจุบันและกำหนดได้ถึงองค์ประกอบและเหตุปัจจัยของเรื่องที่เป็นไปอยู่ โดยอาศัย “**ทิพยจักขุญาณ-ทิพพจักขุญาณ-จตุปปาตญาณ**” (ข้อ ๒ ในวิชา ๓) คือ ความรู้จงดวงตาทิพย์ พิเศษของพระพุทธเจ้า และท่านผู้ได้อภิญญาทั้งหลาย ทำให้สามารถเล็งเห็นหมู่สัตว์ที่เป็นไปต่างๆ กันเพราะอำนาจกรรม **หมายเหตุ**: ส่วน “**อาสวัคชญาณ**” (ข้อ ๓ ในวิชา ๓) คือ โลกุตตรญาณ (โลกียคุณและโลกุตตรคุณ อันเป็นพระสัพพัญญูคุณของพระพุทธเจ้า) ที่ดับอาสวะทั้งหลายได้ (พระสุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปัณณาสก์ เล่ม ๒ ภาค ๑ - หน้าที่ 445 FILE 20)

อย่างไรก็ตาม ก่อนที่จะพิจารณาด้วย “สัมมสนญาณ” นั้น ให้ทำความเข้าใจให้ชัดเจนกับ “ปฏิจกสมุปบาท ๑๒” เพิ่มเติมโดยสังเขป ดังนี้

อธิบายญาณวัตถุหมวด ๗

(พระอภิธรรมปิฎก วิกังค์ เล่ม ๒ ภาค ๒ – หน้าที่ 672–673 FILE 78)

พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสซึ่งปัจจเวกขณญาณอันต่างโดย “กาล ๑” ใน “องค์แห่งปฏิจกสมุปบาท ๑๑” ไว้แต่ ละองค์ (สังขาร วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพชาติ ชรามรณะ) ด้วย สามารถแห่ง (๑) **ความเป็นไป** และ (๒) **ความไม่เป็นไป** โดยนัยว่า “ชาติปัจจยา ชรามรณ” เป็นต้น แล้วก็ ตรัสญาณอันใดนั้นโดยสังเขปอย่างนี้ว่า ความรู้ว่:

“**สัมมจิตฺติญาณของบุคคล**” นั้น โดยประการทั้งหลาย มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา เป็นต้น บรรดาญาณเหล่านั้น ญาณ ๒ หมวด คือ (๑) ชรามรณะเกิดเพราะชาติปัจจย (๒) เมื่อชาติไม่มี ชรามรณะก็ไม่มี ดังนี้ ตรัสไว้ด้วย **“สามารถแห่งปัจจุบันกาลอันยาวนาน”** (ปัจจุบัน ๔ คือ ปัจจุบันขณะ ปัจจุบันสันตติ ปัจจุบันสมัย และ ปัจจุบันอัทธา ส่วน อดีตและอนาคต ก็มีอย่างละ ๔ เช่นเดียวกัน อ้างอิงจาก สัมโมหวิโนทนี. อรรถกถา. หน้า ๕) “**ญาณ ๖**” เหล่านี้ คือ ญาณ ๒ หมวดในอดีต และญาณ ๒ หมวดในอนาคต อย่างนี้ว่า “**อดีตกาลอันยาวนาน**” ก็คือ “**อนาคตอันยาวนาน**” ก็คือ (รวมปัจจุบันอีก ๒) เป็น ๗ กับ ด้วย “**สัมมจิตฺติญาณ**” บรรดาคำ เหล่านั้น คำว่า “**ขมฺมจิตฺติญาณ**” (แปลว่า ปัญญาในการกำหนดปัจจย) ได้แก่ **ญาณในปัจจยการ** จริงอยู่ “**ปัจจยการ**” (คือ ธรรมที่อาศัยกันเกิดขึ้น) พระผู้มีพระภาคเจ้า ย่อมเรียกว่า “**ธรรมจิตฺติ**” ดังนี้ เพราะความที่ธรรม ทั้งหลายเหล่านั้น เป็นเหตุ (การณะ) แห่งการเป็น ไปและตั้งอยู่ “**สัมมจิตฺติญาณ**” นี้ เป็นชื่อของญาณ ๖ อย่าง นั้น เพราะทำญาณเหล่านั้นในองค์หนึ่งๆ ให้เป็นหมวดละ ๗ ละ ๗ ในองค์ ๑ (ปัจจยการ ๑๑) จึงรวมเป็น **๗๗ ญาณ** (ทศยขมฺมญาณ ๗๗) ด้วยประการฉะนี้

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า “**ขยขมฺม**” (แปลว่า มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา) ได้แก่ สภาวะอันถึงซึ่งความสิ้นไป คำว่า “**วยขมฺม**” (แปลว่า มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา) ได้แก่ สภาวะอันถึงซึ่งความเสื่อมไป คำว่า “**วิ รากขมฺม**” (แปลว่า มีความคลายไปเป็นธรรมดา) ได้แก่ สภาวะอันไม่น่ายินดี คำว่า “**นิโรธขมฺม**” (แปลว่า มี ความดับไปเป็นธรรมดา) ได้แก่ สภาวะอันหมดไป

จบ อธิบายญาณวัตถุหมวด ๗ -----

ในการทำงานเดียวกันนั้น ทั้ง “สัมมฐิติญาณ-ปฏิจสมุปบาท ๑๒” กับ “สัมมสนญาณ-กาลปสัมมสนญาณ” ต่างเกี่ยวข้องกับ “กาลเวลา” (Time) ดังรายละเอียดข้างล่างนี้

กาลเวลาแห่งชีวิตินทรีย์		
	ขั้น ๕	
นามรูป	รูปอินทรีย์-อรุปอินทรีย์	นามรูป
อดีตกาล	ปัจจุบันกาล	อนาคตกาล
เหตุ-กรรมปัจจัย	วิปากปัจจัย-เหตุ-กรรมปัจจัย	วิปากปัจจัย
องค์แห่งปัจจัยการ ๑๑	องค์แห่งปัจจัยการ ๑๑	องค์แห่งปัจจัยการ ๑๑
อุบัติหุคเกิด-สิ้นเลื่อมคลายดับ	อุบัติหุคเกิด-สิ้นเลื่อมคลายดับ	อุบัติหุคเกิด-สิ้นเลื่อมคลายดับ
ขณะ-สันตติ-สมัย-อัทธา	ขณะ-สันตติ-สมัย-อัทธา	ขณะ-สันตติ-สมัย-อัทธา
รูป ๒๘-จิต ๘๘	รูป ๒๘-จิต ๘๘	รูป ๒๘-จิต ๘๘
รูปสันตติ-อรุปสันตติ	รูปสันตติ-อรุปสันตติ	รูปสันตติ-อรุปสันตติ
วิญญานกิจ ๑๔	วิญญานกิจ ๑๔	วิญญานกิจ ๑๔
ภวังค์-วิถิจิต-ตกภวังค์	ภวังค์-วิถิจิต-ตกภวังค์	ภวังค์-วิถิจิต-ตกภวังค์
สังขตธรรม		
อนิจจัง-ทุกขัง-อนัตตา	อนิจจัง-ทุกขัง-อนัตตา	อนิจจัง-ทุกขัง-อนัตตา
สงสารวิภังค์แห่งภวัคร์		
กามาวจรภูมิ-รูปาวจรภูมิ-อรุปาวจรภูมิ		
โศคาปัตติผลสมาบตี-สภทาคามิผลสมาบตี-อนาคามิผลสมาบตี (นิโรธสมาบตี)		
ปฏิบัติสัทธินิโรธแห่งผลสมาบตีนั้นๆ		
อสังขตธรรม		
อยู่เหนือกาลเวลา		
	ยังยืน-มั่นคง-อนัตตา	
	วิภังค์-ขันธวินิมุต	
	โลกุตตรภูมิ	
สุภาทิเสสนิพพาน-ความเป็นพระพุทธรเจ้า (จตุสัจจพุทธร)		
อรหัตตผลสมาบตี (ปฏิบัติสัทธินิโรธ-นิโรธสมาบตี) -วิมุตตिसุข		
การดับขันธปรินิพพาน-นิสสรณนิโรธ-อนุภาทิเสสนิพพาน		
อมตธาตุแห่งนิพพาน		

ตามรายละเอียดในภาพประกอบข้างต้นนั้น ทำให้เห็นภาพรวมสภาวะอิทธิพลของ “หน่วยมิติแห่งกาลเวลา” (Time Dimension Hierarchy) หรือ “ความเปลี่ยนแปลง” (Change) ที่เรียกว่า “ปริวัฏฏ์-วิปริณาม” (Transformation) อันเป็นอำนาจที่แฝงอยู่ใน “**ชั้น ๕ แห่งชีวิตินทรีย์**” (อินทรีย์ คือ ชีวิต) ซึ่งมีพลังกำลังแห่งสภาวะพลวัต (Dynamics) ในทุกขณะจิต (อุปาทขณะ-ฐิติขณะ-และ-ภังคขณะ) ในกาลทั้ง ๓ (อดีต-อัทธา-อนาคตอัทธา-และ-ปัจจุบันัทธา) ซึ่งจะมีอาการลักษณะที่สืบทอดเนื่องกันไป (สันตคืออดีต-สันตติปัจจุบัน-สันตติอนาคต) ที่ผู้ปฏิบัติธรรมย่อมมีสามารถแห่งปริชาหยังรู้ด้วย “**ญาณ ๓-วิชา ๓**” คือ ปัญญาหยั่งรู้-ความรู้แจ้ง-ความรู้วิเศษ ได้แก่ (๑) **อดีตตั้งสญาณ-บุพเพนิวาสานุสสติญาณ** (๒) **อนาคตตั้งสญาณ-ทิพจักขุญาณ-จุตูปปาตญาณ** (๓) **ปัจจุบันตั้งสญาณ-ทิพจักขุญาณ-จุตูปปาตญาณ** อันทำให้รู้ดูเห็นเข้าใจถึง “**ชีวิตสันตติแห่งสังสารจักร**” ไม่ว่าจะเป็น (๑) **รูปสันตติ-กลาป-รูป** หรือ (๒) **อรุปรสันตติ-นาม** ก็ตาม แต่ว่า ทั้ง “**รูป**” และ “**นาม**” นั้น หมายถึง “**ชั้น ๕ แห่งสังขตธรรม**” คือ สิ่งที่ปรุงแต่งตามเจตนาของตนตามสภาวะของวิภูษะ (กิเลส-กรรม-วิบาก = **กรรมภพ** และ **อุปัตติภพ**) อันมีอดีตมูลมาจาก “**อวิชา**” คือ ความไม่รู้จริง (อโยนิโสมนสิการ) ที่ทำให้เกิด “**สังสารทุกข์**” นั่นคือ “**โศกะ-ปริเทวะ-ทุกข์-โทมนัส-อุปยาสา**” เป็นธรรมดา ฉะนั้น โศคาบัน-สกทาคามิ-อนาคามิ ยังไม่หลุดพ้นจากวิภูษะ และการพิจารณารู้เห็นและเข้าใจถึง “**สามัญลักษณะแห่งนามรูปโดยไตรลักษณ์**” (สัมมสนญาณ) ได้นั้น ทำให้เห็นแจ้งแทงตลอดใน “**ลักษณะแห่งสังขตธรรม**” นั่นคือ “**สังขตลักษณะ ๓**” ได้แก่ **มีความเกิดขึ้น** *ปรากฏ ๑ ความดับสลาย* *ปรากฏ ๑ เมื่อตั้งอยู่* *ความแปรปรากฏ ๑* โดยพิจารณาตาม “**อนุโลมปฏิจสมุปปาท**” (รู้เห็นเหตุปัจจัยแห่งทุกข์-สัมมัญญิตติญาณ) แต่ในขณะที่เดียวกันนั้น ย่อมเกิดปัญญาเห็น “**ลักษณะแห่งอสังขตธรรม**” นั่นคือ “**อสังขตลักษณะ ๓**” ได้แก่ **ไม่ปรากฏความเกิด ๑ ไม่ปรากฏความสลาย ๑ เมื่อตั้งอยู่** *ไม่ปรากฏความแปร ๑* โดยพิจารณาตาม “**ปฏิโลมปฏิจสมุปปาท**” (รู้เห็นการดับเหตุปัจจัยแห่งทุกข์-ทุกขนิโรชญาณ) เพราะฉะนั้น “**สัมมสนญาณ**” (ข้อ ๓ ในญาณ ๑๖) ทำให้เกิดปัญญาเห็นทั้ง “**สังขตธรรมลักษณะ ๓ แห่งวิภูษะ**” (มีอนิจจัง มีทุกข์ ไม่มีอัตตา = (๑) **ความเป็นไป** และ (๒) **ความไม่เป็นไป**) และ “**อสังขตธรรมลักษณะ ๓ แห่งวิภูษะ**” (ภูมิแห่งพระอรหันต์ ผู้เข้าถึงกระแสแห่งนิพพาน) อันเป็นอนิสงส์ตามมาในเวลาเดียวกัน แต่ “**องค์ธรรม**” ที่นำมาพิจารณากรรมฐานนั้น คงใช้ (๑) **ชั้น ๕** และ (๒) **อาการลักษณะที่อ้างอิงถึงชั้น ๕** โดยย่อ หมายถึง “**ธรรม ๖**” (วิปัสสนาภูมิ-ปัญญาภูมิ) ได้แก่ **ชั้น ๕-อายตนะ ๑๒-ธาตุ ๑๘-อินทรีย์ ๒๒-อริยสัจ ๔-ปฏิจสมุปปาท ๑๒** ดังรายละเอียดใน “**อภิถุญญธรรม**” คือ **ธรรมที่ควรรู้อย่างยิ่ง** จาก ข้อ (๑) ถึง ข้อ (๒๒) จำนวนประมาณ ๒๒๒ องค์ ดังต่อไปนี้

๕. อรรถกถาสัมมสนญาณเทศ

ว่าด้วย สัมมสนญาณ

(พระสูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค เล่ม ๗ ภาค ๑ - หน้าที่ 51-53 FILE 68)

ชื่อว่า “อดีต” เพราะอรรถว่า **ถึงแล้ว ถึงยิ่งแล้ว** ก้าวล่วงแล้ว ซึ่งสภาวะของตนหรือ “ขณะ” มี **อุปาทกขณะ** **ฐิติขณะ** และ **ภังคขณะ** ชื่อว่า “อนาคต” เพราะอรรถว่า **ไม่ถึงแล้ว ไม่ถึงพร้อมแล้ว** แม้ซึ่งสภาวะของตน และ “ขณะ” มี **อุปาทกขณะ** **ฐิติขณะ** และ **ภังคขณะ** ชื่อว่า “ปัจจุบัน” เพราะอรรถว่า **บรรลุแล้ว ถึงแล้ว เป็นไปแล้ว** เพราะอาศัยเหตุนี้ๆ จนล่วง “ขณะ” มี **อุปาทกขณะ** **ฐิติขณะ** และ **ภังคขณะ**

ในคำนี้ว่า “**อดีต** **อนาคต** **ปัจจุบัน** **ชมนาม** **สงฆิปิตฺวา** **วฑฺฒเน** **ปญฺญา**” ในกาล ในขณะสืบต่อและในปัจจุบันในที่นี้ประสงค์เอา “**ปัจจุบัน** **สันตติ**” คือ ปัจจุบันที่กำลังสืบต่อ ปัญญาในการรวบรวมเอาธรรม คือ “**ขันธ ๕**” ทั้งที่เป็น อดีต อนาคต ปัจจุบัน เหล่านั้นเข้าไปในขันธหนึ่งๆ แล้วทำให้เป็นกองด้วยสามารถ “**กลาป**” [กะ-หลาบ - กลาปสัมมสนญาณ = กำหนดพิจารณาโดยกลาป ดังเช่น การจัดหมวดหมู่ใน “**อภิญาญยธรรม**” ทั้ง ๒๒ หมวด ใน **สัมมสนญาณนิกาย** ในอันดับต่อไป] คือ **หมวดหมู่แล้ว กำหนด วินิจฉัย ตัดสินได้** “**ญาณ**” คือ ปัญญาในการถูกต้อง เลือกรับ ฟังฟังด้วยดี อธิบายว่า ญาณในการพิจารณาในเบญจขันธโดยความเป็นหมวดหมู่ (กลาป)

ชื่อว่า “**สมมสน ญาณ**” แปลว่า **ญาณในการพิจารณาเบญจขันธ** จริงอยู่ “**กลาปสัมมสนญาณ**” นี้ย่อมเกิดแก่พระโยคีบุคคลผู้ได้ “**ธมมัญญูติญาณ**” เป็นเครื่องกำหนดปัจจัยของนามรูป ในลำดับแห่ง “**นามรูปวฑฺฒเน ญาณ**” ยกแต่ละขันธๆ ที่กำหนดไว้แล้วในก่อนขึ้นสู่พระไตรลักษณ์แล้วเห็นแจ้งอยู่ โดยความเป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ด้วยสามารถแห่งการพิจารณาตามที่กล่าวแล้ว โดยนัยแห่งพระบาลี เป็นต้น ว่า พระโยคีบุคคลกำหนดรู้อย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และ ปัจจุบัน เป็นภายในก็ตาม ภายนอกก็ตาม หยาบก็ ตาม ละเอียดก็ตาม เลวกี่ตาม ประณีตก็ตาม มีในที่ไกลก็ตาม ในที่ใกล้ก็ตาม โดยความเป็นของไม่เที่ยง การกำหนดนี้เป็น “**สัมมสนญาณ**” ประการหนึ่ง กำหนดโดยความเป็นทุกซ์ การกำหนดนี้ เป็น “**สัมมสนญาณ**” ประการหนึ่ง กำหนดโดยความเป็นอนัตตา การกำหนดนี้ก็ เป็น “**สัมมสนญาณ**” ประการหนึ่ง

แต่อย่างไรก็ตาม ส่วนอาจารย์เหล่าอื่น (พระสูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค เล่ม ๗ ภาค ๑ - หน้าที่ 467-468 FILE 68) กล่าวว่า ญาณในสังขะทั้งหลาย มี ๔ อย่าง (อริยสังข ๔) ได้แก่ “**สุตมยญาณ**” คือ **ญาณเกิดจากการฟัง** ๑ “**วฑฺฒเน ญาณ**” คือ **ญาณเกิดจากการกำหนด** ๑ “**สัมมสนญาณ**” คือ **ญาณเกิดจากการพิจารณา** ๑ “**อภิสมยญาณ**” คือ **ญาณเกิดจากการตรัสรู้** ๑ ดังนี้

- (๑) ในญาณเหล่านั้น “**สุตมยญาณ**” เป็นไฉน พระโยคาวจรพึงสังจะ ๔ โดยย่อหรือโดยพิสดารย่อมรู้ว่า นี้ทุกข์ นี้สมุทัย นี้นิโรธ นี้มรรค นี้ชื่อว่า “**สุตมยญาณ**” = พาหุสังจะ คือ ผู้คงแก่เรียน โดย **“ปรโตโฆสะ”** อันปัจจัยทำให้เกิด **“สัมมาทิฏฐิ”**
- (๒) “**ววัตถญาณ**” เป็นไฉน พระโยคาวจรนั้นย่อมกำหนดความของการพึง โดยธรรมดา และโดยลักษณะ ย่อมลงความเห็น ว่า **ธรรมเหล่านี้นับเนื่องในสังจะนี้** นี้เป็นลักษณะของสังจะนี้ นี้ชื่อว่า **“ววัตถญาณ”** = ปริปัญญา คือ กำหนดรู้ธรรมทั้งหลายตามความจริงโดยอริยสังจะ ๔
- (๓) “**สัมมสนญาณ**” เป็นไฉน พระโยคาวจรนั้น กำหนดสังจะ ๔ ตามลำดับอย่างนี้แล้วถือเอาทุกข์เท่านั้น ย่อมพิจารณาตลอดไปถึง **“โคตรกญาณ”** (รวมเอา **“วิปัสสนาญาณ ๘”** เข้าไปด้วย) โดยความไม่เที่ยง โดยความเป็นทุกข์ โดยความเป็นอนัตตา นี้ชื่อว่า **“สัมมสนญาณ”** = กลาปวิปัสสนา คือ รัมมวิจยะ – วิมังสา ทำโดย **“โยนิโสมนสิการ”** ด้วย การคิดอย่างถูกวิธีตามหลักธรรม **“ปฏิจจสมุปบาท ๑๒”** [รัมมวิจติญาณ] อันปัจจัยทำให้เกิด **“สัมมาทิฏฐิ”**
- (๔) “**อภิสมยญาณ**” เป็นไฉน พระโยคาวจรนั้น ตรีสังจะ ๔ ด้วยญาณหนึ่ง ในขณะที่โลกุตมมรรคไม่ก่อน ไม่หลัง คือ ย่อมตรัสรู้ **“ทุกข์”** โดยการตรัสรู้ด้วยการกำหนดรู้ ย่อมตรัสรู้ **“สมุทัย”** โดยการตรัสรู้ด้วยการละ ย่อมตรัสรู้ **“นิโรธ”** โดยการตรัสรู้ด้วยการทำให้แจ้ง ย่อมตรัสรู้ **“มรรค”** โดยการตรัสรู้ด้วยการเจริญ นี้ชื่อว่า **“อภิสมยญาณ”** = ตัจฉิกิริยา คือ ทำให้แจ้ง

ฉะนั้น การพิจารณาเห็นนามรูปโดยไตรลักษณ์นั้น ย่อมเกิดจาก **“อนิจจานุปัสสนา-ขวนปัญญา”** คือ ปัญญาเร็ว เพราะความไม่เที่ยงตามทัน จึงถอนวิปัสสนิมิต ชื่อว่า **“ความไม่เที่ยง”** ด้วยเหตุ ๔ อย่าง ได้แก่ (๑) **โดยมีความเกิดขึ้นและมีความเสื่อมไปเป็นที่สุด** (๒) **โดยความแปรปรวนไป** (๓) **โดยความเป็นของชั่วคราว** (๔) **โดยปฏิเสธความเที่ยง** (๒) **“ทุกขานุปัสสนา-นิพเพธิกปัญญา”** คือ ปัญญาทำลายกิเลส เพราะกิเลสเป็นเหตุแห่งความแปรปรวน จึงถอนตัณหาปณิธิ ชื่อว่า **“ความเป็นทุกข์”** ด้วยเหตุ ๔ อย่าง ได้แก่ (๑) **โดยความเป็นของบีบคั้นเนื่องๆ** (๒) **โดยความเป็นของทนได้ยาก** (๓) **โดยเป็นวัตถุตั้งแห่งทุกข์** (๔) **โดยปฏิเสธความสุข** และ (๓) **“อนัตตานุปัสสนา-มหาปัญญา”** คือ ปัญญามาก เพราะประจักษ์แล้วในความถ้อยมั่นในตัวตนไม่เป็นจริง จึงถอนอัตตาทิณเวส ชื่อว่า **“ความเป็นอนัตตา”** ด้วยเหตุ ๔ อย่าง ได้แก่ (๑) **โดยความเป็นของสูญ** (๒) **โดยความไม่มีเจ้าของ** (๓) **โดยเป็นสิ่งที่ควรทำตามชอบใจไม่ได้** (๔) **โดยปฏิเสธต่ออัตตา**

สัมมสนญาณนิตเทศ

(พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค เล่ม ๗ ภาค ๑ - หน้าที่ 657-660 FILE 68)

ในบทนี้ให้กำหนดธรรมข้อย่อยใน “อภิญเญยธรรม” ทั้งหมด ๒๒ หัวข้อ โดยพิจารณาให้เห็นนามรูปโดยไตรลักษณ์ ที่เรียกว่า “สามัญลักษณ์” ได้แก่ (๑) อนิจจตา (๒) ทุกขตา (๓) อนัตตตา ดังนี้

“อภิญเญยธรรม”

- (๑) “จันท์ ๕” = รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ
- (๒) “อายตนะภายใน ๖-อินทรีย์ ๖-สพายตนะ” = จักขุ โสตตะ ฆานะ ชิวหา กาย ใจ
- (๓) “อายตนะภายนอก ๖-อารมณฺ์ ๖” = รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณฺ์
- (๔) “วิญญาณ ๖” = จักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ มโนวิญญาณ
- (๕) “ผัสสะ ๖” = จักขุสัมผัส โสตสัมผัส ฆานสัมผัส ชิวหาสัมผัส กายสัมผัส มโนสัมผัส
- (๖) “เวทนา ๖” = จักขุสัมผัสสชาเวทนา โสตสัมผัสสชาเวทนา ฆานสัมผัสสชาเวทนา ชิวหาสัมผัสสชาเวทนา กายสัมผัสสชาเวทนา มโนสัมผัสสชาเวทนา
- (๗) “สัญญา ๖” = รูปสัญญา สัททสัญญา คันธสัญญา รสสัญญา โผฏฐัพพสัญญา ธรรมสัญญา
- (๘) “เจตนา ๖” = รูปสัญญาเจตนา สัททสัญญาเจตนา คันธสัญญาเจตนา รสสัญญาเจตนา โผฏฐัพพสัญญาเจตนา ธรรมสัญญาเจตนา
- (๙) “ตัณหา ๖” = รูปตัณหา สัททตัณหา คันธตัณหา รสตัณหา โผฏฐัพพตัณหา ธรรมตัณหา
- (๑๐) “วิตก ๖” = รูปวิตก สัททวิตก คันธวิตก รสวิตก โผฏฐัพพวิตก ธรรมวิตก
- (๑๑) “วิจารณ์ ๖” = รูปวิจารณ์ สัททวิจารณ์ คันธวิจารณ์ รสวิจารณ์ โผฏฐัพพวิจารณ์ ธรรมวิจารณ์
- (๑๒) “ธาตุกัมมัญฐาน ๑๖” = ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ อากาศธาตุ วิญญาณธาตุ ปฐวีกสิณ อาโปกสิณ เตโชกสิณ วาโยกสิณ นิลกสิณ ปิตกสิณ โลหิตกสิณ โอทาทกสิณ อากาศกสิณ วิญญาณกสิณ
- (๑๓) “อาการ ๓๒-ทวัตติงสาการ” = ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ม้าม หัวใจ ตับ พังผืด ไต ปอด ไข้ใหญ่ ไข้น้อย อาหารใหม่ อาหารเก่า ดี เสลด หนอง เลือด เหงื่อ มันข้น น้ำตา เปลวมัน น้ำลาย น้ำมูก ไข้ข้อ มูลตร สมองสิริระะ
- (๑๔) “อายตนะ ๑๒” = จักขวายตนะ รูปายตนะ โสตตตนะ สัททตนะ ฆานายตนะ คันธตนะ ชิวหายตนะ รสยตนะ กายตนะ โผฏฐัพพายตนะ มนตนะ ธรรมตนะ
- (๑๕) “ธาตุ ๑๘” = จักขุธาตุ รูปธาตุ จักขุวิญญาณธาตุ โสตธาตุ สัททธาตุ โสตวิญญาณธาตุ ฆานธาตุ คันธธาตุ ฆานวิญญาณธาตุ ชิวหาธาตุ รสธาตุ ชิวหาวิญญาณธาตุ กายธาตุ โผฏฐัพพธาตุ กายวิญญาณธาตุ มโนธาตุ ธรรมธาตุ มโนวิญญาณธาตุ
- (๑๖) “อินทรีย์ ๒๒” = จักขุนทรีย์ โสตินทรีย์ ฆานินทรีย์ ชิวหินทรีย์ กายินทรีย์ มนินทรีย์ ชิวิตินทรีย์ อิตติ

นทรีย์ ปริสินทรีย์ สุจินทรีย์ ทุกจินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์ โทมนัสสินทรีย์ อุเบกจินทรีย์ สัทชินทรีย์ วิ
ริยินทรีย์ สตินทรีย์ สมาชินทรีย์ ปัญญินทรีย์ อนัญญัตถัญญัสสามิตินทรีย์ [อินทรีย์ของผู้ปฏิบัติด้วย
มนสิการว่า เราจักรู้ธรรมที่ยังไม่รู้ อินทรีย์นี้เป็นชื่อของ โสคาปัตติมรรคญาณ] อัญญินทรีย์ [อินทรีย์
ของผู้รู้จักธรรมด้วยมรรคนั้น อินทรีย์นี้เป็นชื่อของญาณในฐานะ ๖ คือ โสคาปัตติผลถึง
อรหัตมรรคญาณ] อัญญาตาวินทรีย์ [อินทรีย์ของพระจีณาสพผู้รู้จบแล้ว อินทรีย์นี้เป็นชื่อของ
อรหัตผลญาณ]

(๑๗) “ธาตุ ๓” = กามธาตุ รูปธาตุ อรูปธาตุ

(๑๘) “ภพ ๕” = กามภพ รูปภพ อรูปภพ สัตถุภพ อสัตถุภพ เนวสัตถุญานาสัตถุภพ เอกโวการภพ จตุ
โวการภพ ปัญจโวการภพ

(๑๙) “ฌาน ๔” = ปฐมฌาน ทุคิยฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน

(๒๐) “อปัมัญญา ๔” = เมตตาเจโตวิมุตติ กรุณาเจโตวิมุตติ มุทิตาเจโตวิมุตติ อุเบกขาเจโตวิมุตติ

(๒๑) “อรุปสมวัตติ ๔” = อากาसानัญญาตนสมวัตติ วิญญาณัญญาตนสมวัตติ อากิญจัญญาตนสมวัตติ
เนวสัตถุญานาสัตถุญายตนสมวัตติ

(๒๒) “ปฏิจจนรูปบาท ๑๒” [อิทัปปัจจยตา-ปัจจยการ-ตถตา] = อวิชชา สังขาร วิญญาณ นามรูป สฬายต
นะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพชาติ ชรามรรณะ

[๕๕] ปัญญาในการย่อธรรมทั้งหลาย ทั้ง อดีต (อดีตอัทธา) อนาคต (อนาคตอัทธา) และ ปัจจุบัน
(ปัจจุบันนัทธา) แล้วกำหนดไว้ เป็น “สัมมสนญาณ” อย่างไร

พระโยคาวจร ย่อมกำหนด รูป อย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และ ปัจจุบัน เป็นภายในก็ตาม
ภายนอกก็ตาม หยาบก็ตาม ละเอียดก็ตาม เลวก็ตาม ประณีตก็ตาม มีในที่ไกลก็ตาม ในที่ใกล้ก็ตาม โดย
ความเป็นของไม่เที่ยง การกำหนดนี้เป็น “สัมมสนญาณ” (อนิจจานุปัสสนา-ชวนปัญญา) อย่างหนึ่ง กำหนด
โดย ความเป็นทุกข์ การกำหนดนี้เป็น “สัมมสนญาณ” (ทุกขานุปัสสนา-นิพเพชกปัญญา) อย่างหนึ่ง กำหนด
โดย ความเป็นอนัตตา การกำหนดนี้เป็น “สัมมสนญาณ” (อนัตตานุปัสสนา-มหาปัญญา) อย่างหนึ่ง

พระโยคาวจร ย่อมกำหนด เวทนา อย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และ ปัจจุบัน เป็นภายในก็ตาม
ภายนอกก็ตาม หยาบก็ตาม ละเอียดก็ตาม เลวก็ตาม ประณีตก็ตาม มีในที่ไกลก็ตาม ในที่ใกล้ก็ตาม โดย
ความเป็นของไม่เที่ยง การกำหนดนี้เป็น “สัมมสนญาณ” อย่างหนึ่ง กำหนดโดย ความเป็นทุกข์ การกำหนด
นี้เป็น “สัมมสนญาณ” อย่างหนึ่ง กำหนดโดย ความเป็นอนัตตา การกำหนดนี้เป็น “สัมมสนญาณ” อย่าง
หนึ่ง

พระโยคาวจร ย่อมกำหนด สัตถุญา อย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และ ปัจจุบัน เป็นภายในก็ตาม
ภายนอกก็ตาม หยาบก็ตาม ละเอียดก็ตาม เลวก็ตาม ประณีตก็ตาม มีในที่ไกลก็ตาม ในที่ใกล้ก็ตาม โดย

พระโยคาวจร ย่อมกำหนด **ชีวหา** อย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และ ปัจจุบัน เป็นภายในก็ตาม ภายนอกก็ตาม หยาบก็ตาม ละเอียดก็ตาม เลวกี่ตาม ประณีตก็ตาม มีในที่ไกลก็ตาม ในที่ใกล้ก็ตาม โดย *ความเป็นของไม่เที่ยง* การกำหนดนี้เป็น “**สัมมสนญาณ**” อย่างหนึ่ง กำหนดโดย *ความเป็นทุกซ์* การกำหนดนี้เป็น “**สัมมสนญาณ**” อย่างหนึ่ง กำหนดโดย *ความเป็นอนัตตา* การกำหนดนี้เป็น “**สัมมสนญาณ**” อย่างหนึ่ง

พระโยคาวจร ย่อมกำหนด **กาย** อย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และ ปัจจุบัน เป็นภายในก็ตาม ภายนอกก็ตาม หยาบก็ตาม ละเอียดก็ตาม เลวกี่ตาม ประณีตก็ตาม มีในที่ไกลก็ตาม ในที่ใกล้ก็ตาม โดย *ความเป็นของไม่เที่ยง* การกำหนดนี้เป็น “**สัมมสนญาณ**” อย่างหนึ่ง กำหนดโดย *ความเป็นทุกซ์* การกำหนดนี้เป็น “**สัมมสนญาณ**” อย่างหนึ่ง กำหนดโดย *ความเป็นอนัตตา* การกำหนดนี้เป็น “**สัมมสนญาณ**” อย่างหนึ่ง

พระโยคาวจร ย่อมกำหนด **ใจ** อย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และ ปัจจุบัน เป็นภายในก็ตาม ภายนอกก็ตาม หยาบก็ตาม ละเอียดก็ตาม เลวกี่ตาม ประณีตก็ตาม มีในที่ไกลก็ตาม ในที่ใกล้ก็ตาม โดย *ความเป็นของไม่เที่ยง* การกำหนดนี้เป็น “**สัมมสนญาณ**” อย่างหนึ่ง กำหนดโดย *ความเป็นทุกซ์* การกำหนดนี้เป็น “**สัมมสนญาณ**” อย่างหนึ่ง กำหนดโดย *ความเป็นอนัตตา* การกำหนดนี้เป็น “**สัมมสนญาณ**” อย่างหนึ่ง

หมายเหตุ: ในทำนองเดียวกัน ให้ไล่ลำดับข้อธรรมย่อย จากข้อ (๓) “อายตนะภายนอก ๖–อารมณ์ ๖” จนถึงข้อ (๒๒) “ปฏิจางสมุปบาท ๑๒” นั่นคือ คำว่า “**ชราและมรณะ**”

พระโยคาวจร ย่อมกำหนด **ชราและมรณะ** อย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และ ปัจจุบัน เป็นภายในก็ตาม ภายนอกก็ตาม หยาบก็ตาม ละเอียดก็ตาม เลวกี่ตาม ประณีตก็ตาม มีในที่ไกลก็ตาม ในที่ใกล้ก็ตาม โดย *ความเป็นของไม่เที่ยง* การกำหนดนี้เป็น “**สัมมสนญาณ**” อย่างหนึ่ง กำหนดโดย *ความเป็นทุกซ์* การกำหนดนี้เป็น “**สัมมสนญาณ**” อย่างหนึ่ง กำหนดโดย *ความเป็นอนัตตา* การกำหนดนี้เป็น “**สัมมสนญาณ**” อย่างหนึ่ง

[๑๐๐] ปัญญาในการย่อแล้ว กำหนดว่า รูป ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และ ปัจจุบัน ไม่เที่ยง เพราะอรรถว่า ลึน
ไป เป็นทุกข์ เพราะอรรถว่า น่อกลัว เป็นอนัตตา เพราะอรรถว่า หาแก่นสารมิได้ เป็น “สัมมสนญาณ”

ปัญญาในการย่อแล้ว กำหนดว่า เวทนา ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และ ปัจจุบัน ไม่เที่ยง เพราะอรรถว่า ลึนไป
เป็นทุกข์ เพราะอรรถว่า น่อกลัว เป็นอนัตตา เพราะอรรถว่า หาแก่นสารมิได้ เป็น “สัมมสนญาณ”

ปัญญาในการย่อแล้ว กำหนดว่า สัญญา ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และ ปัจจุบัน ไม่เที่ยง เพราะอรรถว่า ลึนไป
เป็นทุกข์ เพราะอรรถว่า น่อกลัว เป็นอนัตตา เพราะอรรถว่า หาแก่นสารมิได้ เป็น “สัมมสนญาณ”

ปัญญาในการย่อแล้ว กำหนดว่า สังขาร ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และ ปัจจุบัน ไม่เที่ยง เพราะอรรถว่า ลึนไป
เป็นทุกข์ เพราะอรรถว่า น่อกลัว เป็นอนัตตา เพราะอรรถว่า หาแก่นสารมิได้ เป็น “สัมมสนญาณ”

ปัญญาในการย่อแล้ว กำหนดว่า วิญญาณ ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และ ปัจจุบัน ไม่เที่ยง เพราะอรรถว่า ลึนไป
เป็นทุกข์ เพราะอรรถว่า น่อกลัว เป็นอนัตตา เพราะอรรถว่า หาแก่นสารมิได้ เป็น “สัมมสนญาณ”

ปัญญาในการย่อแล้ว กำหนดว่า จักขุ ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และ ปัจจุบัน ไม่เที่ยง เพราะอรรถว่า ลึนไป เป็น
ทุกข์ เพราะอรรถว่า น่อกลัว เป็นอนัตตา เพราะอรรถว่า หาแก่นสารมิได้ เป็น “สัมมสนญาณ”

ปัญญาในการย่อแล้ว กำหนดว่า โสตะ ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และ ปัจจุบัน ไม่เที่ยง เพราะอรรถว่า ลึนไป
เป็นทุกข์ เพราะอรรถว่า น่อกลัว เป็นอนัตตา เพราะอรรถว่า หาแก่นสารมิได้ เป็น “สัมมสนญาณ”

ปัญญาในการย่อแล้ว กำหนดว่า ฆานะ ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และ ปัจจุบัน ไม่เที่ยง เพราะอรรถว่า ลึนไป
เป็นทุกข์ เพราะอรรถว่า น่อกลัว เป็นอนัตตา เพราะอรรถว่า หาแก่นสารมิได้ เป็น “สัมมสนญาณ”

ปัญญาในการย่อแล้ว กำหนดว่า ชิวหา ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และ ปัจจุบัน ไม่เที่ยง เพราะอรรถว่า ลึนไป
เป็นทุกข์ เพราะอรรถว่า น่อกลัว เป็นอนัตตา เพราะอรรถว่า หาแก่นสารมิได้ เป็น “สัมมสนญาณ”

ปัญญาในการย่อแล้ว กำหนดว่า กาย ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และ ปัจจุบัน ไม่เที่ยง เพราะอรรถว่า ลึนไป เป็น
ทุกข์ เพราะอรรถว่า น่อกลัว เป็นอนัตตา เพราะอรรถว่า หาแก่นสารมิได้ เป็น “สัมมสนญาณ”

ปัญญาในการย่อแล้ว กำหนดว่า ใจ ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และ ปัจจุบัน ไม่เที่ยง เพราะอรรถว่า ลึนไป เป็น
ทุกข์ เพราะอรรถว่า น่อกลัว เป็นอนัตตา เพราะอรรถว่า หาแก่นสารมิได้ เป็น “สัมมสนญาณ”

หมายเหตุ: ในทำนองเดียวกัน ให้ไล่ลำดับข้อธรรมย่อย จากข้อ (๓) “อายตนะภายนอก ๖-อารมณ ๖” จนถึง
ข้อ (๒๒) “ปฏิจจสมุปบาท ๑๒” นั่นคือ คำว่า “ขราและมรณะ”

ปัญญาในการย่อแล้วกำหนดว่า ใจ ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และ ปัจจุบัน ไม่เที่ยง อันปัจจัยปรุงแต่ง อาศัยกัน
เกิดขึ้น มีความสิ้นไป เสื่อมไป คลายไป ดับไปเป็นธรรมดา เป็น “สัมมสนญาณ”

หมายเหตุ: ในทำนองเดียวกัน ให้ไล่ลำดับข้อธรรมย่อย จากข้อ (๓) “อายตนะภายนอก ๖-อารมณ์ ๖” จนถึง
ข้อ (๒๒) “ปฏิจสุมุปาบท ๑๒” นั่นคือ คำว่า “ชราและมรณะ”

ปัญญาในการย่อแล้วกำหนดว่า ชราและมรณะ ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และ ปัจจุบัน ไม่เที่ยง อันปัจจัยปรุง
แต่ง อาศัยกันเกิดขึ้น มีความสิ้นไป เสื่อมไป คลายไป ดับไปเป็นธรรมดา เป็น “สัมมสนญาณ”

อนึ่ง ในอันดับต่อไปนี้ ให้พิจารณาองค์แห่งปัจจัยในปฏิจสุมุปาบท ทั้ง ๑๒ องค์ โดยไล่ลำดับจากอนาคต
ไปหาอดีต (อทธา ๓: อดีตอทธา-อนาคตอทธา-ปัจจุบันอทธา เวลาที่พร้อมไปด้วย อุปาทกขณะ-ฐิติ
ขณะ-ภังคขณะ คือ ขณะทั้ง ๓ ชื่อว่า ปัจจุบันนัทธา) ตามลำดับต่อไปนี้

(๑) อดีต = อวิชา-สังขาร

(๒) ปัจจุบัน = วิญญาณ-นามรูป-สพยตนะ-ผัสสะ-เวทนา-ตัณหา-อุปาทาน-ภพ

(๓) อนาคต = ชาติ-ชราและมรณะ

[๑๐๒] ปัญญาในการย่อแล้วกำหนดว่า เพราะ ชาติ เป็นปัจจัย จึงมี ชราและมรณะ เมื่อ ชาติ ไม่มี ชราและ
มรณะ ก็ไม่มี เป็น “สัมมสนญาณ” ปัญญาในการย่อแล้วกำหนดว่า ในอดีตกาลก็ดี ในอนาคตกาลก็ดี เพราะ
ชาติเป็นปัจจัย จึงมีชราและมรณะ เมื่อชาติไม่มี ชราและมรณะก็ไม่มี เป็น “สัมมสนญาณ”

ปัญญาในการย่อแล้วกำหนดว่า เพราะ ภพ เป็นปัจจัย จึงมี ชาติ เมื่อ ภพ ไม่มี ชาติ ก็ไม่มี เป็น “สัมมสน
ญาณ” ปัญญาในการย่อแล้วกำหนดว่า ในอดีตกาลก็ดี ในอนาคตกาลก็ดี เพราะภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ เมื่อ
ภพไม่มี ชาติก็ไม่มี เป็น “สัมมสนญาณ”

ปัญญาในการย่อแล้วกำหนดว่า เพราะ อุปาทาน เป็นปัจจัย จึงมี ภพ เมื่อ อุปาทาน ไม่มี ภพ ก็ไม่มี เป็น
“สัมมสนญาณ” ปัญญาในการย่อแล้วกำหนดว่า ในอดีตกาลก็ดี ในอนาคตกาลก็ดี เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย
จึงมีภพ เมื่ออุปาทานไม่มี ภพก็ไม่มี เป็น “สัมมสนญาณ”

ปัญญาในการย่อแล้วกำหนดว่า เพราะ ตัณหา เป็นปัจจัย จึงมี อุปาทาน เมื่อ ตัณหา ไม่มี อุปาทาน ก็ไม่มี เป็น
“สัมมสนญาณ” ปัญญาในการย่อแล้วกำหนดว่า ในอดีตกาลก็ดี ในอนาคตกาลก็ดี เพราะตัณหาเป็นปัจจัย จึง
มีอุปาทาน เมื่อตัณหาไม่มี อุปาทานก็ไม่มี เป็น “สัมมสนญาณ”

ปัญญาในการย่อแล้วกำหนดว่า เพราะ เวทนา เป็นปัจจัย จึงมี ตัณหา เมื่อ เวทนา ไม่มี ตัณหา ก็ไม่มี เป็น “สัมมสนญาณ” ปัญญาในการย่อแล้วกำหนดว่า ในอดีตกาลก็ดี ในอนาคตกาลก็ดี เพราะเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา เมื่อเวทนาไม่มี ตัณหาก็ไม่มี เป็น “สัมมสนญาณ”

ปัญญาในการย่อแล้วกำหนดว่า เพราะ ผัสสะ เป็นปัจจัย จึงมี เวทนา เมื่อ ผัสสะ ไม่มี เวทนา ก็ไม่มี เป็น “สัมมสนญาณ” ปัญญาในการย่อแล้วกำหนดว่า ในอดีตกาลก็ดี ในอนาคตกาลก็ดี เพราะผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา เมื่อผัสสะไม่มี เวทนาจ็ไม่มี เป็น “สัมมสนญาณ”

ปัญญาในการย่อแล้วกำหนดว่า เพราะ สฬายตนะ เป็นปัจจัย จึงมี ผัสสะ เมื่อ สฬายตนะ ไม่มี ผัสสะ ก็ไม่มี เป็น “สัมมสนญาณ” ปัญญาในการย่อแล้วกำหนดว่า ในอดีตกาลก็ดี ในอนาคตกาลก็ดี เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย จึงมีผัสสะ เมื่อสฬายตนะไม่มี ผัสสะก็ไม่มี เป็น “สัมมสนญาณ”

ปัญญาในการย่อแล้วกำหนดว่า เพราะ นามรูป เป็นปัจจัย จึงมี สฬายตนะ เมื่อ นามรูป ไม่มี สฬายตนะ ก็ไม่มี เป็น “สัมมสนญาณ” ปัญญาในการย่อแล้วกำหนดว่า ในอดีตกาลก็ดี ในอนาคตกาลก็ดี เพราะนามรูปเป็นปัจจัย จึงมีสฬายตนะ เมื่อนามรูปไม่มี สฬายตนะก็ไม่มี เป็น “สัมมสนญาณ”

ปัญญาในการย่อแล้วกำหนดว่า เพราะ วิญญาณ เป็นปัจจัย จึงมี นามรูป เมื่อ วิญญาณ ไม่มี นามรูป ก็ไม่มี เป็น “สัมมสนญาณ” ปัญญาในการย่อแล้วกำหนดว่า ในอดีตกาลก็ดี ในอนาคตกาลก็ดี เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย จึงมีนามรูป เมื่อวิญญาณไม่มี นามรูปก็ไม่มี เป็น “สัมมสนญาณ”

ปัญญาในการย่อแล้วกำหนดว่า เพราะ สังขาร เป็นปัจจัย จึงมี วิญญาณ เมื่อ สังขาร ไม่มี วิญญาณ ก็ไม่มี เป็น “สัมมสนญาณ” ปัญญาในการย่อแล้วกำหนดว่า ในอดีตกาลก็ดี ในอนาคตกาลก็ดี เพราะสังขารเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ เมื่อสังขารไม่มี วิญญาณก็ไม่มี เป็น “สัมมสนญาณ”

ปัญญาในการย่อแล้วกำหนดว่า เพราะ อวิชชา เป็นปัจจัย จึงมี สังขาร เมื่อ อวิชชา ไม่มี สังขาร ก็ไม่มี เป็น “สัมมสนญาณ” ปัญญาในการย่อแล้วกำหนดว่า ในอดีตกาลก็ดี ในอนาคตกาลก็ดี เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขาร เมื่ออวิชชาไม่มีสังขารก็ไม่มี เป็น “สัมมสนญาณ”

ชื่อว่า “ญาณ” เพราะอรรถว่ารู้ธรรมนั้น ชื่อว่า “ปัญญา” เพราะอรรถว่ารู้ชัด เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในการย่อธรรมทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และ ปัจจุบัน แล้วกำหนด เป็น “สัมมสนญาณ”

ดังนั้น กล่าวโดยสรุป รายละเอียดเกี่ยวกับ “องค์แห่งปัจจัยในปฏิจสมุปบาท ๑๒” มีเพิ่มเติม (อภิธรรมภา
ชนีย์, อกุศลนิเทศ, อกุศลจิต ๑๒, อกุศลจิต ดวงที่ ๑, ปัจจัยตูกะ, พระอภิธรรมปิฎก วิกังค์ เล่ม ๒ ภาค ๑ -
หน้าที่ 605 –608 FILE 78) ดังต่อไปนี้

[๒๕๒] ในปัจจัยการเหล่านั้น “อวิชา” เป็น โฉน ความไม่รู้ ความไม่เห็น ความไม่ตรัสรู้ ความไม่รู้โดย
สมควร ความไม่รู้ตามความเป็นจริง ความไม่แทงตลอด ความไม่ถือเอาให้ถูกต้อง ความไม่หยั่งลงโดย
รอบคอบ ความไม่พินิจ ความไม่พิจารณา ความไม่กระทำให้ประจักษ์ ความทรมปัญญา ความโง่เขลา ความ
ไม่รู้ชัด ความหลง ความลุ่มหลง ความหลงไหล อวิชา โฉมะคืออวิชา โยคะคืออวิชา อนุสัยคืออวิชา
ปริยภูฐานคืออวิชา ลัมคืออวิชา อกุศลมูล คือโมหะอันใด นี้เรียกว่า “อวิชา”

[๒๕๓] “สังขารเกิดเพราะอวิชาเป็นปัจจัย” เป็น โฉน
การคิดอ่าน กิริยาที่คิดอ่าน ความคิดอ่านอันใด นี้เรียกว่า “สังขารเกิดเพราะอวิชาเป็นปัจจัย”

[๒๕๔] “วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย” เป็น โฉน
จิต มโน มานัส หทัย ปันฑระ มโน มนายตนะ มนินทรีย์ วิญญาณ วิญญาณขันธ มโนวิญญาณธาตุ ที่สมกัน
อันใด นี้เรียกว่า “วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย”

[๒๕๕] “นามเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย” เป็น โฉน
เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ นี้เรียกว่า “นามเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย”

[๒๕๖] “อายตนะที่ ๖ เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย” เป็น โฉน
จิต มโน มานัส หทัย ปันฑระ มโน มนายตนะ มนินทรีย์ วิญญาณ วิญญาณขันธ มโนวิญญาณธาตุที่สมกัน อัน
ใด นี้เรียกว่า “อายตนะที่ ๖ เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย”

[๒๕๗] “ผัสสะเกิดเพราะอายตนะที่ ๖” เป็นปัจจัย เป็น โฉน
การกระทบ กิริยาที่กระทบ กิริยาที่ถูกต้อง ความถูกต้องอันใด นี้เรียกว่า “ผัสสะเกิดเพราะอายตนะที่ ๖ เป็น
ปัจจัย”

[๒๕๘] “เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย” เป็น โฉน
ความสบายทางใจ ความสุขทางใจ ความเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์
ที่สบายเป็นสุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส อันใด นี้เรียกว่า “เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย”

[๒๙๕] “ตัณหาเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย” เป็นไฉน

ความกำหนด ความกำหนดนั้ก ความชักนำให้เคลื่อนตามไป ความยินดีความเพิดเพลิน ความกำหนด ด้วยอำนาจความเพิดเพลิน ความกำหนดนั้กแห่งจิต อันใด นี้เรียกว่า “ตัณหาเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย”

[๓๐๐] “อุปาทานเกิดเพราะตัณหาเป็นปัจจัย” เป็นไฉน

ทิวฐิความเห็นไปข้างทิวฐิ ปาฐักคือทิวฐิ กัณการคือทิวฐิ ความเห็นเป็นข้าศึกต่อสัมมาทิวฐิ ความผันแปรแห่งทิวฐิ สัญญุชนั้คือทิวฐิ ความยึดถือ ความยึดมั่น ความตั้งมั่น ความถือผิด ทางชั่ว ทางผิด ภาวะที่ผิด ลัทธิเป็นบ่อเกิดแห่งความพินาศ การถือเอาโดยวิปลาต อันใด นี้เรียกว่า “อุปาทานเกิดเพราะตัณหาเป็นปัจจัย”

[๓๐๑] “ภพเกิดเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย” เป็นไฉน

เวทนาขัณฐั สัญญุขัณฐั สังขารขัณฐั วิญญุณขัณฐั เวณอุปาทาน นี้เรียกว่า “ภพเกิดเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย”

[๓๐๒] “ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย” เป็นไฉน

ความเกิด ความเกิดพร้อม ความบังเกิด ความบังเกิดจำเพาะ ความปรากฏแห่งธรรมเหล่านั้น อันใด นี้เรียกว่า “ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย”

[๓๐๓] “ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย” เป็นไฉน

ชรา มรณะ ในชรามรณะนั้น “ชรา” เป็นไฉน ความคร่ำคร่า ภาวะที่คร่ำคร่า ความเสื่อมสิ้นอายุ แห่งธรรมเหล่านั้น อันใด นี้เรียกว่า “ชรา” และ “มรณะ” เป็นไฉน ความสิ้นไป ความเสื่อมไป ความแตก ความทำลาย ความไม่เที่ยง ความหายไป แห่งธรรมเหล่านั้น อันใด นี้เรียกว่า “มรณะ” ฉะนั้น “ชราและมรณะ” ดังกล่าวมานี้ นี้เรียกว่า “ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย”

[๓๐๔] คำว่า “ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้” นั้น ได้แก่ ความไปร่วม ความมาร่วม ความประชุม ความปรากฏแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า “ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้”

นอกจากนี้ ในการศึกษาพระธรรมนั้น พระพุทธศาสนาให้ความสำคัญใน คำว่า “ทุกข์” (โสกะ-ปริเทวะ-ทุกข์-โทมนัส-อุปายาส) ดังคำไวพจน์ต่อไปนี้

คำไวพจน์แห่งนิยามว่าทุกข์: ชาติ ชรา พยาธิ มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส ทุกข์ในนรก ทุกข์ในดิรัจฉานกำเนิด ทุกข์ในเปรตวิสัย ทุกข์ในมนุษย์ ทุกข์มีความเกิดในภพเป็นมุล ทุกข์มีความตั้งอยู่ในภพเป็นมุล ทุกข์มีความคลอจากภพเป็นมุล ทุกข์ที่ติดตามสัตว์ผู้เกิด ทุกข์อันเนื่องแต่ผู้อื่นแห่งสัตว์ผู้เกิด ทุกข์เกิดแต่ความขวนขวายของตน ทุกข์เกิดแต่ความขวนขวายของผู้อื่น ทุกข์ที่เกิดแต่ทุกข์เวทนา (ทุกข์เวทนามีในกายและใจ) ทุกข์เกิดแต่สังขาร ทุกข์เกิดแต่ความแปรปรวน ทุกข์เพราะโรคจักขุ ทุกข์เพราะโรคหู ทุกข์เพราะโรคจมูก ทุกข์เพราะโรคลิ้น ทุกข์เพราะโรคกาย ทุกข์เพราะโรคศิระษะ ทุกข์เพราะโรคในหู ทุกข์เพราะโรคปาก ทุกข์เพราะโรคฟัน โรคไอ โรคหืด โรคไขหวัด โรคไข้พิษ โรคไข้เชื่อมซึม โรคในท้อง โรคลมสลบ โรคบิด โรคจุกเสียด โรคลงราก โรคเรื้อน โรคฝี โรคกลาก โรคมอกร่อ โรคลมบ้าหมู โรคหิดเปื่อย โรคหิดดำน โรคหูด โรคละลอก โรคคุดทะราด โรคอาเจียนโลหิต โรคคิกำเริบ โรคเบาหวาน โรคเริม โรคพุพอง โรคริดสีดวง อาพาธมิดีเป็นสมุฏฐาน อาพาธมีเสมหะเป็นสมุฏฐาน อาพาธมีลมเป็นสมุฏฐาน อาพาธสันนิบาต อาพาธเกิดแต่ฤดูแปรปรวน อาพาธเกิดแต่การบริหารไม่สม่ำเสมอ อาพาธเกิดแต่ความเพียเกินกำลัง อาพาธเกิดแต่วิบากของกรรม ความหนาว ความร้อน ความหิว ความระหาย ปวดอุจจาระ ปวดปัสสาวะ ทุกข์เกิดแต่ความสัมผัสแห่งเหลือบ ยุง ลม แดด และสัตว์เลื้อกคลาน ทุกข์เพราะมารดาตาย ทุกข์เพราะบิดาตาย ทุกข์เพราะพี่ชายน้องชายตาย ทุกข์เพราะพี่หญิงน้องหญิงตาย ทุกข์เพราะบุตรตาย ทุกข์เพราะธิดาตายทุกข์เพราะความฉิบหายแห่งญาติ ทุกข์เพราะความฉิบหายแห่งโภคทรัพย์ ทุกข์เพราะความฉิบหายอันเกิดแต่โรค ทุกข์เพราะความฉิบหายแห่งศีล ทุกข์เพราะความฉิบหายแห่งทักขิณี

กล่าวโดยสรุป ความหมายทั้งหลายของคำดังกล่าวเหล่านี้ ก็สรุปลงที่ คำว่า “**ขันธ ๕-เบญจขันธ-นามรูป**” เรียกให้เต็มยศว่า “**อุปาทานขันธ ๕ เป็นทุกข์**” ฉะนั้น ศีลที่บริสุทธิ์กับจิตที่บริสุทธิ์นั้น เป็นหนทางให้เข้าถึง “**ปัญญาที่บริสุทธิ์-ญาณทัสสนะ**” (สัมมาทิฏฐิ) คือ **ความรู้เห็นด้วยปัญญาหยั่งรู้** นั่นคือ **ด้วยญาณในวิปัสสนา (วิปัสสนาญาณ ข้อ ๑ ในวิชา ๘)** อีกนัยหนึ่ง นั่นคือ **ขันธ ๕ = ทุกข์ = กิเลส = กรรม = วิบาก = อวิชชา** หรือพร้อมด้วยอาการลักษณะทั้งหมดที่ประกอบเป็น “**ขันธ ๕**” ที่เรียกว่า “**อภิญญะธรรม ๒๒**” ทั้งหมด ดังนี้

“อภิถุญญธรรม”

- (๑) “จันท์ ๕” = รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ
- (๒) “อายตนะภายใน ๖-อินทรีย์ ๖-สพายตนะ” = จักขุ โสตะ ฆานะ ชิวหา กาย ใจ
- (๓) “อายตนะภายนอก ๖-อารมณ ๖” = รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ
- (๔) “วิญญาณ ๖” = จักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ มโนวิญญาณ
- (๕) “ผัสสะ ๖” = จักขุสัมผัส โสตสัมผัส ฆานสัมผัส ชิวหาสัมผัส กายสัมผัส มโนสัมผัส
- (๖) “เวทนา ๖” = จักขุสัมผัสสชาเวทนา โสตสัมผัสสชาเวทนา ฆานสัมผัสสชาเวทนา ชิวหาสัมผัสสชาเวทนา กายสัมผัสสชาเวทนา มโนสัมผัสสชาเวทนา
- (๗) “สัญญา ๖” = รูปสัญญา สัททสัญญา คันธสัญญา รสสัญญา โผฏฐัพพสัญญา ธรรมสัญญา
- (๘) “เจตนา ๖” = รูปสัญญาเจตนา สัททสัญญาเจตนา คันธสัญญาเจตนา รสสัญญาเจตนา โผฏฐัพพสัญญาเจตนา ธรรมสัญญาเจตนา
- (๙) “ตัณหา ๖” = รูปตัณหา สัททตัณหา คันธตัณหา รสตัณหา โผฏฐัพพตัณหา ธรรมตัณหา
- (๑๐) “วิตก ๖” = รูปวิตก สัททวิตก คันธวิตก รสวิตก โผฏฐัพพวิตก ธรรมวิตก
- (๑๑) “วิจารณ์ ๖” = รูปวิจารณ์ สัททวิจารณ์ คันธวิจารณ์ รสวิจารณ์ โผฏฐัพพวิจารณ์ ธรรมวิจารณ์
- (๑๒) “ธาตุกัมมัญฐาน ๑๖” = ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ อากาศธาตุ วิญญาณธาตุ ปฐวีกสิณ อาโปกสิณ เตโชกสิณ วาโยกสิณ นิลกสิณ ปิตกสิณ โลหิตกสิณ โอทาทกสิณ อากาศกสิณ วิญญาณกสิณ
- (๑๓) “อาการ ๓๒-ทวัตติงสาการ” = ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ม้าม หัวใจ ตับ พังผืด ไต ปอด ไข้ใหญ่ ไข้น้อย อาหารใหม่ อาหารเก่า ดี เสลด หนอง เลือด เหงื่อ มันข้น น้ำตา เปลวมัน น้ำลาย น้ำมูก ไข้ข้อ มูลร สมองสิริระะ
- (๑๔) “อายตนะ ๑๒” = จักขวยตนะ รูปายตนะ โสตายตนะ สัททายตนะ ฆานายตนะ คันธายตนะ ชิวหายตนะ รสายตนะ กายายตนะ โผฏฐัพพายตนะ มนทายตนะ ชัมมายตนะ
- (๑๕) “ธาตุ ๑๘” = จักขุธาตุ รูปธาตุ จักขุวิญญาณธาตุ โสตธาตุ สัททธาตุ โสตวิญญาณธาตุ ฆานธาตุ คันธธาตุ ฆานวิญญาณธาตุ ชิวหาธาตุ รสธาตุ ชิวหาวิญญาณธาตุ กายธาตุ โผฏฐัพพธาตุ กายวิญญาณธาตุ มโนธาตุ ธรรมธาตุ มโนวิญญาณธาตุ
- (๑๖) “อินทรีย์ ๒๒” = จักขุนทรีย์ โสตินทรีย์ ฆานินทรีย์ ชิวหินทรีย์ กายินทรีย์ มนินทรีย์ ชิวิตินทรีย์ อิตถินทรีย์ ปริสินทรีย์ สุกชินทรีย์ ทุกชินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์ โทมนัสสินทรีย์ อุเบกชินทรีย์ สัทชินทรีย์ วิริยินทรีย์ สตินทรีย์ สมานชินทรีย์ ปญญินทรีย์ อนัญญัตถัญญัสสามินทรีย์ [อินทรีย์ของผู้ปฏิบัติด้วยมนสิการว่า เราจักรู้ธรรมที่ยังไม่รู้ อินทรีย์นี้เป็นชื่อของโสคาปัตติมรรคญาณ] อัญญินทรีย์ [อินทรีย์ของผู้รู้จุดสังขรรคด้วยมรรคนั้น อินทรีย์นี้เป็นชื่อของญาณในฐานะ ๖ คือ โสคาปัตติผลถึงอรหัตมรรคญาณ] อัญญาตาวินทรีย์ [อินทรีย์ของพระเจีณาสพผู้รู้จบแล้ว อินทรีย์นี้เป็นชื่อของอรหัตผลญาณ]

(๑๗) “ธาตุ ๓” = กามธาตุ รูปธาตุ อรูปธาตุ

(๑๘) “ภพ ๘” = กามภพ รูปภพ อรูปภพ สัตถุภพ อสัตถุภพ เหนวสัตถุภพ สัตถุภพ เอกโวการภพ จตุ
โวการภพ ปัญจโวการภพ

(๑๙) “ฌาน ๔” = ปฐมฌาน ทุติยฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน

(๒๐) “อัปมัถุญญา ๔” = เมตตาเจโตวิมุตติ กรุณาเจโตวิมุตติ มุทิตาเจโตวิมุตติ อุเบกขาเจโตวิมุตติ

(๒๑) “อรุปรสสมาบัติ ๔” = อากาसानัญญาตนสมาบัติ วิญญาณัญญาตนสมาบัติ อากิญจัญญาตนสมาบัติ
เนวสัตถุภพ สัตถุญญาตนสมาบัติ

(๒๒) “ปฏิจสุมุขปาบท ๑๒” [อิทัปปัจจยตา-ปัจจยการ-ตตตา] = อวิชา สังขาร วิญญาณ นามรูป สฬายต
นะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพชาติ ชรา มรณะ

เมื่อผู้ปฏิบัติธรรมสามารถดับ “อวิชา” ได้ ย่อมดับเหล่า “อภิญญะธรรม ๒๒” และ “ทุกข์” ทั้งหมด ได้
เช่นเดียวกัน (ธรรมนิยาม ๓: สังขารทั้งหลายไม่เที่ยง-สังขารทั้งหลายเป็นทุกข์-ธรรมทั้งหลายไม่ใช่ตัวตน)
ที่เรียกว่า “ผู้ปราศจากโสกะ-ปริเทวะ-ทุกข์-โทมนัส-อุปายาส เป็นธรรมดา” นั่นคือ “พระอรหันต์” ในการ
เข้าถึงสถานะที่ปราศจากกิเลสทั้งหลายและกองทุกข์นี้ อาศัยปัญญาเห็นธรรมทั้งหลายด้วย “ปัจจยปริคคห
ญญาณ-กัณหาวิตรณญญาณ-ธัมมัญญิตติญญาณ” หมายถึง ญาณกำหนดจับปัจจัยแห่งนามรูป โดยหลักธรรมต่อไปนี้
(๑) ปฏิจสุมุขปาบท ๑๒ (๒) ปฏิจสุมุขป็นนธรรม ได้แก่ องค์ประกอบ ๖ ในสังสารจักร: อัทธา ๓-สังเขป
๓-สนธิ ๓-วัฏฏะ ๓-อาการ ๒๐-มูล ๒ รวมทั้ง (๓) กฎแห่งกรรม และ กฎแห่งกรรมของตน [กัมมัสสกตา
แห่งตน] คำศัพท์บัญญัติที่ควรรู้อีก คือ “วิปัสสนาภูมิ-ปัญญาภูมิ” (ภูมิรู้-ภูมิธรรม-ภูมิปัญญา =
ปฏิสัมภิตา ๔ อันเกิดจากปัญญาวิปัสสนาที่เจริญด้วย “อนุปัสสนา ๓” ที่เจริญให้มาก ทำให้บริสุทธิ์สมบูรณ์
และไพบูรณ์ยิ่ง ได้แก่ อนิจจานุปัสสนา-ทุกขานุปัสสนา-อนัตตานุปัสสนา-นิพพิทานุปัสสนา-วิราคานุปัส
สนา-นิโรธานุปัสสนา-ปฏินิสัสคคานุปัสสนา) ดังนี้

“วิปัสสนาภูมิ-ปัญญาภูมิ” หมายถึง ภูมิแห่งวิปัสสนา ฐานที่ตั้งอันเป็นพื้นที่ซึ่งวิปัสสนาเป็นไป
พื้นฐานที่ดำเนินไปของวิปัสสนา นั่นคือ (๑) การปฏิบัติอันเป็นพื้นฐานที่วิปัสสนาดำเนินไป คือ “การ
มองดูรู้เข้าใจ” (สัมมสนะ = พิจารณาเห็นสามัญญลักษณะ) หรือ รู้เท่าทันสังขารทั้งหลายตามที่มันเป็น
อนิจจะ-ทุกข์-อนัตตา อันดำเนินไปโดยลำดับ จนเกิดตรมวิปัสสนา ซึ่งเป็นพื้นฐานของการก้าวสู่
วิปัสสนาที่สูงขึ้นไป (๒) ธรรมที่เป็นภูมิของวิปัสสนา คือ ธรรมทั้งหลายอันเป็นพื้นฐานที่จะมองดู
เข้าใจ ให้เกิดปัญญาเห็นแจ้งตามเป็นจริง ตรงกับคำว่า “ปัญญาภูมิ” ได้แก่ ชั้น ๕-อายตนะ ๑๒-ธาตุ
๑๘-อินทรี ๒๒-อริยสัจ ๔-ปฏิจสุมุขปาบท-และ-ปฏิจสุมุขป็นนธรรมทั้งหลาย เฉพาะอย่างยิ่ง
ท่านเน้น ปฏิจสุมุขปาบท ซึ่งเป็นที่รวมในการทำความเข้าใจธรรมทั้งหมดนั้น ว่าโดยสาระ ก็คือ
ธรรมชาติทั้งปวงที่มีในภูมิ ๓ ได้แก่ กามาวจรภูมิ-รูปาวจรภูมิ-อรุปาวจรภูมิ

“วิปัสสนาญาณ” หมายถึง ญาณที่นับเข้าในวิปัสสนาหรือญาณที่จัดเป็นวิปัสสนามี ๕ อย่าง ที่เรียกว่า “วิปัสสนาญาณ ๕” (ข้อ ๔-๑๒ ในญาณ ๑๖) คือ รู้เห็นนามรูปโดยไตรลักษณ์ ก่อนที่จะข้ามโคตรจากปุถุชนไปเป็นอริยบุคคล ด้วยญาณครอบโคตร คือ “โคตรภูญาณ” (ข้อ ๑๓ ในญาณ ๑๖) ไปสู่ “มัลลญาณ” (ข้อ ๑๔ ในญาณ ๑๖) และ “ผลญาณ” (ข้อ ๑๕ ในญาณ ๑๖) ตามลำดับ จนถึง “ปัจจบวณญาณ” (ข้อ ๑๖ ในญาณ ๑๖) คือ ญาณพิจารณาทบทวนกิจในอริยสังข ๔ ได้แก่

- (๑) “อุท্থัพพยานุปัสสนาญาณ” คือ ญาณตามเห็นความเกิดและความดับแห่งนามรูป
- (๒) “ภังคานุปัสสนาญาณ” คือ ญาณตามเห็นจำเพาะความดับเด่นขึ้นมา
- (๓) “ภยตูปัญฐานญาณ” คือ ญาณอันมองเห็นสังขารปรากฏเป็นของน่ากลัว
- (๔) “อาทีนवानุปัสสนาญาณ” คือ ญาณค้ำนั่งเห็นโทษ
- (๕) “นิพพิทานุปัสสนาญาณ” คือ ญาณค้ำนั่งเห็นด้วยความหน่าย
- (๖) “มุญจិតุกัมมตาญาณ” คือ ญาณหยั่งรู้อันให้ใครจะพ้นไปเสีย
- (๗) “ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ” คือ ญาณอันพิจารณาทบทวนเพื่อจะหาทาง
- (๘) “สังขารูปเขชาญาณ” คือ ญาณอันเป็นไปโดยความเป็นกลางต่อสังขาร
- (๙) “สัจจานุโลมิกญาณ” คือ ญาณเป็นไปโดยควรแก่ (อนุโลมตาม) การหยั่งรู้อริยสังข

แต่อย่างไรก็ตาม “สัมมสนญาณ” (ข้อ ๑ ในญาณ ๑๖) นั้น อยู่ก่อนถึง “วิปัสสนาญาณ ๕” อันเกิดจากปัญญาหยั่งรู้ใน “วิชชา ๘” ข้อ ๑ คือ “วิปัสสนาญาณ” หมายถึง ญาณในวิปัสสนา ญาณที่เป็นวิปัสสนา คือ ปัญญาที่พิจารณาเห็นสังขาร คือ นามรูปโดยไตรลักษณ์ มีต่างกันออกไปเป็นชั้นๆ ต่อเนื่องกัน ซึ่งจะเริ่มตั้งแต่ “สัมมสนญาณ” เป็นต้นไป ซึ่งเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า “วิปัสสนาญาณ ๑๐” เพราะฉะนั้น ปัญญาหยั่งรู้ทั้งหมดใน “ญาณ ๑๖-โสฬสญาณ” หมายถึง ญาณที่เกิดแก่ผู้บำเพ็ญวิปัสสนาโดยลำดับ ตั้งแต่ต้นจนถึงจุดหมาย คือ “มรรค-ผล-นิพพาน” ที่เรียกว่า “โลกุตตรธรรม” มีจำนวน ๑๖ อย่าง หรือ ๑๖ ญาณ คำว่า “ญาณ” หมายถึง “ความหยั่งรู้-ปริชาหยั่งรู้-ปัญญา” อีกนัยหนึ่ง “ญาณ ๑๖” ทั้งหมด เป็นการกำหนดพิจารณาให้รู้เห็น “ความจริงตามสภาพของนามรูปแห่งขั้น ๕” นั่นคือ พิจารณาให้รู้เห็น “ความเกิดขึ้น-ความตั้งอยู่-ความดับไป” โดยพิจารณาให้เห็นในกาลทั้ง ๓ ได้แก่ อดีต อนาคต และ ปัจจุบัน ดังนั้น สภาพธรรมหนึ่งๆ ที่มีอยู่ ต้องประกอบด้วย “ชีวิต” กับ “เวลา” เสมอ โดยให้เปรียบเทียบกับ “องค์แห่งปัจจัยในปฏิจสมุปบาท” ที่บ่งบอกถึงสถานะชีวิตที่สืบเนื่องกันไปไม่สิ้นใดในวัฏฏะ (ภวจักร-สังสารจักร) ได้แก่ “ภพ-ชาติ-ชรา-(พยาธิ)-มรณะ” ในอันดับต่อไปนี้ ให้พิจารณาเปรียบเทียบ “ความเกิดขึ้น-ความตั้งอยู่-ความดับไป” ระหว่างรูปธรรมแห่งร่างกาย กับ นามธรรมแห่งจิต ดังนี้

“วอยชมฺ” หมายถึง **ถึงความเสื่อมไปเป็นสภาวะ** (อนิจจานุปัสสนา) โดยมีสภาวะต่อไปนี้ (๑) “**อตฺตฺสฺตํ**” – **ความไม่เที่ยง** คือ ไม่แน่นอน (๒) “**วิปริณามชมฺ**” – **มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา** คือ มีความแปรปรวนไปเป็นปกติด้วยอาการ ๒ อย่าง คือ **ด้วยความชรา** และ **ด้วยความมรณะ** และ (๓) “**อหฺตุรฺ**” – **ไม่ยั่งยืน** คือ ไม่มั่นคง เพราะตกไปในความตั้งอยู่ไม่ได้ด้วยประการทั้งปวง และเพราะไม่มีความเป็นของมันคง ฉะนั้นเวลาที่พร้อมไปด้วย “**อุปาทกฺขณฺะ-ฐิตិขณฺะ-ภังคฺขณฺะ**” คือ ขณะทั้ง ๓ ชื่อว่า “**ปัจจุบันนํทธา**” ให้พิจารณาเปรียบเทียบระหว่าง **รูปสันตติ**–ความสืบทอดแห่งรูป กับ **อรฺูปสันตติ**–ความสืบทอดแห่งนาม) ดังนี้

(๑) **อุปาทกฺขณฺะ** (ความเกิดขึ้น) คือ “**วิทิตา อุปฺปชฺชนฺติ**” = ปรากฏด้วยเห็นการเกิดขึ้นจากความเป็นสามัญ (**อุปฺปชฺชนฺติ**–เข้าไปด้วยการอุปบัติ หรือ **อาทานํ**–การบังเกิด) ด้วยคำว่า “**อหฺตุวา สมฺภฺวตี**” นี้ พระเถระเห็นความเกิดขึ้น ชื่อว่า **อหฺตุวา สมฺภฺวตี** – **ไม่มี แล้วมี** เพราะไม่มีอยู่ จากความเกิดในกาลก่อน ได้แก่

อุปฺยจฺจะ–ความก่อตัวหรือเติบโตขึ้น **ปฏฺิสนฺธิจิตฺ**–ความเกิดแห่งจิต (อุกฺกชฺชะ)

(๒) **ฐิตិขณฺะ** (ความตั้งอยู่) คือ “**วิทิตา อุปฺภฺวฺทฺทฺหนฺติ**” = ปรากฏเข้าไปตั้งอยู่ โดยความสิ้นไป โดยความเสื่อมไป โดยความสูญ ที่จะสืบทอดเนื่อง ได้แก่

(รูปปรับเจตนาจากจิต)	กายปัสสํทฺธิ –จิตตปัสสํทฺธิ (ความสงบ)
รูปลหฺตุตา –ความเบา	กายลหฺตุตา –จิตตลหฺตุตา
รูปมฺหฺตุตา –ความอ่อนสลวย	กายมฺหฺตุตา –จิตตมฺหฺตุตา
รูปกัมมํญฺญฺตุตา –ความควรแก่การงาน	กายกัมมํญฺญฺตุตา –จิตตกัมมํญฺญฺตุตา
รูปสันตติ –ความสืบทอด	กายปาคฺคฺญฺญฺตุตา –จิตตปาคฺคฺญฺญฺตุตา (ความคล่องแคล่ว)
(รูปปรับเจตนาจากจิต)	กายชุกฺตา –จิตตชุกฺตา (ความซื่อตรง)

(๓) **ภังคฺขณฺะ** (ความดับไป) คือ “**วิทิตา อหฺตฺตํ คจฺจนฺติ**” = ปรากฏถึงความดับไป คือ ปรากฏถึงความพินาศ ด้วยเห็นความเสื่อมโดยความเป็นสามัญ (นิกฺเขปนํ–ความแตกสลาย) ด้วยคำว่า “**หฺตุวา ปฏฺิวินฺติ**” นี้ พระเถระเห็นความเสื่อมไป ชื่อว่า **มีแล้ว จักไม่มี** เพราะความไม่มี จากความเสื่อมต่อไป ได้แก่

ชฺรตา–ความทรุดโทรม ความเสื่อมแห่งจิต (อวฺกชฺชะ)
อนิจฺจตา–ความปรวนแปรแตกสลาย **จฺจติจิตฺ**–ความดับแห่งจิต (จิตตฺกฺงฺกา)

ฉะนั้น ผู้ที่เข้าใจดีแล้วเข้าถึงแล้วทั้งตามหลักปฏิจจสมุปปาทและไตรลักษณ์ในขณะเดียวกัน เรียกว่า “**ดวงตาเห็นธรรม–ธรรมจักขุ**” หมายถึง ความรู้เห็นตามเป็นจริงด้วยปัญญาว่า “**สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งหมดมีความดับเป็นธรรมดา**”

แต่อย่างไรก็ตาม องค์ความรู้พื้นฐานในพระพุทธศาสนานั้น เป็นประเด็นสาระสำคัญที่กำหนดอาณาเขตแห่ง “พรมแดนทางปัญญา” (ธรรมจักร) อันเป็น “ต้นทุนทางปัญญา” ที่เป็นองค์รวมทั้งหมด ที่นำเข้าถึงกระแสแห่งอริยมรรค ทำให้เกิด “มัชฌิมา” (อริยมรรค ๘-อริยผล ๘) และ “อัญญาญาณ” (ปัจจุเวกขณญาณ) ดังนี้

(๑) “มัชฌิมาปฏิปทา” หมายถึง ข้อปฏิบัติเป็นกลางๆ ไม่หย่อนไม่ตึงจนเกินไป ไม่ซึ้งแหวะที่สุด ๒ อย่าง ได้แก่

- (๑) **เริ่มต้นด้วยปัญญา** เจริญด้วย **อริปัญญา** (ดับอวิชชา = ผู้รู้)
- (๒) **ดำเนินด้วยปัญญา** เจริญด้วย **อริศีล** (ดับตัณหา = ผู้ตื่น)
- (๓) **นำไปสู่ปัญญา** เจริญด้วย **อริจิตต์** (ดับราคะ = ผู้เบิกบาน)

(๒) “อริยสังข์ ๔” หมายถึง ความจริงอันประเสริฐที่ทำให้ผู้เข้าถึงกลายเป็นอริยะ ได้แก่

- (๑) **ทุกขอริยสังข์** เจริญด้วย **ปริญา** (การกำหนดรู้)
- (๒) **ทุกขสมุทัยอริยสังข์** เจริญด้วย **ปหานะ** (การละ)
- (๓) **ทุกขนิโรธอริยสังข์** เจริญด้วย **สังฆิกิริยา** (การทำให้แจ้ง)
- (๔) **ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสังข์** เจริญด้วย **ภาวนา** (การเจริญ)

(๓) “อริยมรรคมีองค์ ๘” หมายถึง ญาณดำเนินที่ประเสริฐอันให้สำเร็จความเป็นพระอริยะ ได้แก่

- (๑) **สัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ** สงบระงับ **อนุสยกิเลส** (อย่างละเอียด-หมักคอง)
- (๒) **สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ** สงบระงับ **วิตกกมกิเลส** (อย่างหยาบ-ถ่างละเมิด)
- (๓) **สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ** สงบระงับ **ปริยฐานกิเลส** (อย่างกลาง-กลุ่มรุ่ม)

(๔) “ไตรสิกขา” หมายถึง ข้อปฏิบัติที่เป็นหลักสำหรับศึกษาให้บรรลุปรมาตตประโยชน์แห่งนิพพาน ได้แก่

- (๑) **อริศีลสิกขา** เจริญด้วย **สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ** (บุญ)
- (๒) **อริจิตตสิกขา** เจริญด้วย **สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ** (ฌาน-อานนชฺชา)
- (๓) **อริปัญญาสิกขา** เจริญด้วย **สัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ** (ญาณ)

(๕) “ภาวนา ๔” หมายถึง การเจริญ การทำให้เกิดให้มีขึ้น การฝึกรอบมจิตใจ ได้แก่

- (๑) **กายภาวนา** เจริญด้วย **สุภาพอนามัย** (ถัมป์ปริสธรรม ๗)
- (๒) **ศีลภาวนา** เจริญด้วย **ศีลวัตร** (ศีลสัมปทา-อปณณกปฏิปทา ๓-ถัมธรรม ๗)
- (๓) **จิตตภาวนา** เจริญด้วย **ฌานสมาบัติ** (ปฐมฌาน-ทุติยฌาน-ตติยฌาน-จตุตถฌาน)
- (๔) **ปัญญาภาวนา** เจริญด้วย **ยถาภูตญาณทัสสนะ** (จักขุ-ญาณ-ปัญญา-วิชชา-แสงสว่าง)

(๖) “ปัญญา ๓” หมายถึง ความรอบรู้ ความรู้ทั่ว ความเข้าใจ ความรู้ซึ่ง ความมีสัมปชัญญะ ได้แก่

- (๑) **จินตามยปัญญา** เจริญด้วย **โยนิโสมนสิการ** (การคิดอย่างถูกวิธี)
- (๒) **สุตมยปัญญา** เจริญด้วย **ปรโตโมสะ** (การศึกษาค้นคว้า)
- (๓) **ภาวนามยปัญญา** เจริญด้วย **ปัญญาญาณ** (ญาณในวิปัสสนาทั้งหลาย)

(๗) “กรรม ๓” หมายถึง ความเชื่อมีเจตนาแห่งกิเลสตัณหาแสดงออกด้วยการกระทำอันมีวิบากตามมา ได้แก่

- (๑) กายกรรม เจริญด้วย กายสุจริต ๓ (ละเว้น ปาณาติบาต-อทินนาทาน-กามสุมิฉฉาจาร)
- (๒) วชิกรรม เจริญด้วย วชิสุจริต ๔ (ละเว้น มุสาวาท-ปิสุมาวาจา-มรุตวาจา-สัมผัปปลาปะ)
- (๓) มโนกรรม เจริญด้วย มโนสุจริต ๓ (ละเว้น อนภิขมา-อพยาบาท-สัมมาทิฎฐิ)

(๘) “อาหาร ๔” หมายถึง ปัจจัยปรุงแต่งที่หล่อเลี้ยงรูปธรรมและนามธรรม นั่นคือ นามรูปแห่งขั้น ๕ ได้แก่

- (๑) กวฬิงการาหาร ย่อมกำหนดรู้ ราคะ อันเกิดจาก กามคุณ ๕ ได้
- (๒) ผัสสาหาร ย่อมกำหนดรู้ เวทนา ๓ อันเกิดจาก ผัสสะ ๖ ได้
- (๓) มโนสัญเจตนาหาร ย่อมกำหนดรู้ ตัณหา ๓ อันเกิดจาก สัญเจตนา ๖ ได้
- (๔) วิญญาณาหาร ย่อมกำหนดรู้ นามรูป (รูป-เวทนา-สัญญา-สังขาร คือ รูป กับ เจตสิก หรือ นามขั้น ๓ ส่วนจิต คือ วิญญาณ รวมกันทั้งหมด คือ ขั้น ๕ ฉะนั้น นามรูป นี้ คือ องค์ปัจจัยในปฏิจสมุพบาท เท่านั้น ถ้าในไตรลักษณ์ คือ รูป-เวทนา-สัญญา-สังขาร-วิญญาณ นั่นคือ ขั้น ๕ ครบทุกขั้น) อันเกิดจาก วิญญาณ ๖ ได้

(๙) “ปฏิจสมุพบาท ๑๒” หมายถึง สหชาตธรรมที่เกิดค้ำอาศัยซึ่งกันและกัน ได้แก่

- (๑) อดีต = อวิชา-สังขาร
- (๒) ปัจจุบัน = วิญญาณ-นามรูป-สฬายตนะ-ผัสสะ-เวทนา-ตัณหา-อุปาทาน-ภพ
- (๓) อนาคต = ชาติ-ชราและมรณะ (พร้อมวิบาก = โสกะ-ปริเทวะ-ทุกข์-โทมนัส-อุปายาส)

สรุป: อวิชา-ตัณหา-อุปาทาน-กรรม-อาหาร-การเกิด-ความตั้งอยู่-ความแปรปรวน-ความเสื่อม-การดับ-ทุกข์ ให้พิจารณาถึงว่า องค์แห่งปัจจัยในปฏิจสมุพบาท ทั้งหมด อุบัติผุดเกิดใน สังสารจักร คือ สงสารทุกข์

(๑๐) “ไตรลักษณ์” หมายถึง ลักษณะสากลของนามรูปตาม กฎธรรมชาติ ธรรมฐิติ หรือ ธรรมนิยาม ๓ ได้แก่

- (๑) อนิจจตา-อนิจจานุปัสสนา การพิจารณาเห็นความไม่เที่ยงเกิด ขวนปัญญา
- (๒) ทุกขตา-ทุกขานุปัสสนา การพิจารณาเห็นความทุกข์เกิด นิพเพธิกปัญญา
- (๓) อนัตตตา-อนัตตานุปัสสนา การพิจารณาเห็นความไม่ใช่ตัวตนเกิด มหาปัญญา

- (๑) อนิมิตตะ-อนิมิตตานุปัสสนา การพิจารณาเห็นความไม่มีเครื่องหมายใน วิปลาสนิमित
- (๒) อัปป์หิตตะ-อัปป์หิตตานุปัสสนา การพิจารณาเห็นธรรมไม่มีที่ตั้งใน ตัณหาปป์หิ
- (๓) สุญญตตะ-สุญญตตานุปัสสนา การพิจารณาเห็นความว่างเปล่าใน อัตตานิเวส

หมายเหตุ: อนุปัสสนา ทั้งหมดนี้ คือ ยถาภูตญาณ (ปัญญาเห็นตามความเป็นจริง) ได้แก่ อนิจจานุปัสสนายถาภูตญาณ ทุกขานุปัสสนายถาภูตญาณ อนัตตานุปัสสนายถาภูตญาณ อนิมิตตานุปัสสนายถาภูตญาณ อัปป์หิตตานุปัสสนายถาภูตญาณ สุญญตตานุปัสสนายถาภูตญาณ อันเป็น “ญาณวิโมกข์” คือ ปัญญาหลุดพ้น

- (๑๑) “โพธิปักขิยธรรม ๓๗” หมายถึง **ธรรมอันเกื้อกูลแก่การตรัสรู้** ธรรมที่เกื้อหนุนแก่อริยมรรค ได้แก่
- (๑) “สติปัฏฐาน ๔” คือ การตั้งสติกำหนดพิจารณาสิ่งทั้งหลายให้รู้เห็นเท่าทันตามความเป็นจริง
 - (๒) “สัมมัปปธาน ๔” คือ ความเพียรชอบที่ละเว้นความชั่วและสร้างความดี
 - (๓) “อิทธิบาท ๔” คือ คุณเครื่องให้ถึงทางแห่งความสำเร็จสมประสงค์
 - (๔) “อินทรีย์ ๕” คือ ธรรมที่เป็นใหญ่ในกิจของตนนำสัมปยุตตธรรมกำจัดธรรมที่เป็นปฏิบัติ
 - (๕) “พละ ๕” คือ ธรรมเป็นกำลังให้เกิดความเข้มแข็งมั่นคงซึ่งธรรมตรงข้ามเข้าครอบงำไม่ได้
 - (๖) “โพชฌงค์ ๗” คือ ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้
 - (๗) “มรรคมืองค์ ๘” คือ ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ทางดำเนินอันประเสริฐของพระอริยะ
- (๑๒) “วิปัสสนาภูมิ-ปัญญาภูมิ” หมายถึง **ธรรมอันเป็นพื้นฐานให้เกิดปัญญาเห็นแจ้งตามเป็นจริง** ได้แก่
- (๑) “ขันธ ๕” คือ กองแห่งชีวิตประกอบด้วยรูปธรรมและนามธรรม
 - (๒) “อายตนะ ๑๒” คือ ระบบประสาทแห่งอินทรีย์ ๖ กับ สภาวะภายนอกแห่งอารมณ์ ๖
 - (๓) “ธาตุ ๑๘” คือ สิ่งที่ทรงสภาวะของตนอยู่เอง ตามที่เหตุปัจจัยปรุงแต่งขึ้นตามธรรมชาติ
 - (๔) “อินทรีย์ ๒๒” คือ สิ่งที่เป็นใหญ่ในการทำกิจของตน ทำให้ธรรม ที่เกี่ยวข้องคล้อยตาม
 - (๕) “อริยสัจ ๔” คือ ความจริงอันประเสริฐในการดับทุกข์
 - (๖) “ปฏิจจนุปบาท ๑๒” คือ ธรรมทั้งหลายอันเกื้อหนุนซึ่งกันและกันในการเกิดดับ
 - (๗) “ปฏิจจนุปบันนธรรม” คือ ธรรมอันอาศัยปัจจัยเกิดขึ้นเช่นเดียวกัน
 - (๘) “กฎแห่งกรรม” คือ ความศรัทธา ความเชื่อ ในการกระทำและมีผลวิบากตามมา
 - (๙) “กฎกัมมัสสกตาแห่งตน” คือ ความเชื่อในสัตว์ทั้งหลายมีกรรมของตนและตนเองเช่นกัน

แต่อย่างไรก็ตาม ผู้บำเพ็ญเพียรภาวนาทั้งหลายนั้น ไม่ควรละเลยในการสอดส่องในธรรมทั้งหลายที่ควรรู้อย่างยิ่งที่เรียกว่า “อภิญเญยธรรม” เพราะในการปฏิบัติให้ถูกต้องตามหลักธรรมนั้น (สัมมาอนุชัมมปฏิบัติ) มีความจำเป็นอย่างยิ่ง ที่จะต้องจดจำ (ธตา) หลักธรรมและข้อธรรมย่อยทั้งหลายให้ได้ เพื่อใช้เป็นเกณฑ์ในการพิจารณา (สัมมสนะ) รู้เห็นไตรลักษณ์ในกรรมฐานทั้งหลาย การอ่านทบทวนเป็นประจำ เจริญให้มาก ปฏิบัติให้มาก ให้สมบูรณ์ยิ่ง และให้ไพบูลย์ยิ่ง เป็นบารมีปฏิบัติอันยิ่งเช่นกัน การฝึกฝนภาวนาจนเกิดความชำนาญยิ่ง ย่อมเป็นการเพิ่มความรวดเร็ว ความมีทักษะการเรียนรู้ ในกระบวนการคิดทั้งนอกภาวนากรรมฐาน (ปัญญาสามัญ: กระบวนการคิดขั้นพื้นฐาน-กระบวนการคิดขั้นสูง) และในภาวนากรรมฐาน (ปัญญา ๓: จินตามยปัญญา-สุดมยปัญญา-ภาวนามยปัญญา) ฉะนั้น ก่อนที่จะเจริญ “สัมมสนญาณ” (ปัญญาเห็นนามรูปโดยไตรลักษณ์) นั้น ความรู้ในธรรมทั้งหลายจึงเป็นเรื่องสำคัญมาก ทั้งหลักธรรมที่เป็นแก่นเกณฑ์สำคัญ และธรรมที่เป็นค่านิยม ความพรรณนา คำอธิบาย เหล่าสภาวะธรรมทั้งหลายในกรรมฐาน ดังนี้

อภิถุญญยนิทเทส

(พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภีทามรรค เล่ม ๗ ภาค ๑ - หน้าที่ 177ก -249 FILE 68)

โดยนัยอรรถใน คำว่า “อภิถุญญยธรรม” หมายถึง *ธรรมควรรู้ยิ่ง* หรือ “ถถ อิเม ทุมมา อภิถุญญย” –*ธรรมทั้งหลายเหล่านี้ควรรู้ยิ่ง* ซึ่งจะกลายเป็น “ภูมิรู้-ภูมิธรรม-ภูมิปัญญา” ทั้งในวิปัสสนาภูมิ อันเป็นปัญญา อริยะ ได้แก่ *ภาวนามยปัญญา* และนอกวิปัสสนาภูมิ อันเป็นปัญญาสามัญ ได้แก่ *จินตามยปัญญา* กับ *สุตมยปัญญา* ในความเป็นจริงนั้น บุคคลย่อมเกิดปัญญาความรู้ซัดจากการศึกษาเรียนรู้ค่นคว่าจากผู้รู้ [ปรโตโฆสะ] ซึ่งผ่านวิธีบอกด้วยปากเปล่า คือ “มุขปาฐะ” ซึ่งใช้ในการถ่ายทอดองค์ความรู้ในพระธรรมครั้นสมัยพุทธกาล การรักษาองค์ความรู้ คือ “ธัจจะ-อริยธัจธรรม” จึงเป็นเรื่องสำคัญในความก้าวหน้าแห่งการปฏิบัติธรรม ฉะนั้น “ความจำ” จึงเป็นปัจจัยสำคัญ เช่น ความเงใจจำได้แม่นยาลูกต้อง และความสามารถขบได้ด้วย ทฤษฎีหรือหลักธรรม ฉะนั้น “อภิถุญญยธรรม” จึงเป็นองค์ความรู้ที่ควรเข้าใจอย่างถูกต้องในเบื้องต้น เป็นหลักธรรมที่รู้้อย่างจริงจัง ก่อนก้าวสู่ภูมิธรรมในขั้นสูงขึ้นไป ดังรายละเอียดต่อไปนี้

[๑] ปัญญาอันเป็นเครื่องทรงจำธรรมที่ได้ฟังมาแล้ว คือ เป็นเครื่องรู้ซัดซึ่งธรรมที่ได้สดับมาแล้วนั้นว่า ธรรมเหล่านี้ *ควรรู้ยิ่ง* เรียกว่า “สุตมยญาณ” ดังรายละเอียดต่อไปนี้

“ธรรม ๒” ควรรู้ยิ่ง คือ “ธาตุ ๒” ดังนี้

- (๑) สึงขตธาตุ
- (๒) อสึงขตธาตุ

“ธรรม ๓” ควรรู้ยิ่ง คือ “ธาตุ ๓” ดังนี้

- (๑) กามธาตุ
- (๒) รูปธาตุ
- (๓) อรูปธาตุ

“ธรรม ๔” ควรรู้ยิ่ง คือ “อาหาร ๔” ทำให้สัตว์ทั้งปวงดำรงอยู่ได้ ดังนี้

- (๑) กวพิงการหาร –อาหารคือค้ำข้าว เป็นอาหารหยาบหรือละเอียด
- (๒) ผัสสหาร –อาหารคือผัสสะ
- (๓) มโนสัจเจตนาหาร –อาหารคือเจตนา
- (๔) วิญญาณาหาร –อาหารคือวิญญาณ

“ธรรม ๕” ควรรู้ยิ่ง คือ “อริยธัจ ๕” ดังนี้

- (๑) ทุกขอริยธัจ
- (๒) ทุกขสมุทยอริยธัจ
- (๓) ทุกขนิโรธอริยธัจ
- (๔) ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยธัจ

“ธรรม ๕” ควรรู้อย่าง คือ “วิมุตตายนะ ๕” ดังนี้

- (๑) การสดับธรรมเทศนาที่ผู้อื่นแสดงเพื่อประโยชน์เกื้อกูลแก่ตน
- (๒) การแสดงธรรมตามที่ตนได้สดับมาแล้วเพื่อประโยชน์เกื้อกูลแก่คนเหล่านี้
- (๓) การสาธยายธรรมที่ตนได้สดับมาแล้ว
- (๔) การตรึกถึงธรรมตามที่ได้สดับมาแล้วด้วยใจ
- (๕) อารมณ์อันสมควรแก่สมถกรรมฐาน ๔๐ มี กสิณ ๑๐ อสุภะ ๑๐ เป็นต้น

“ธรรม ๖” ควรรู้อย่าง คือ “อนุตตริยะ ๖” สภาวะอันยอดเยี่ยม ดังนี้

- (๑) ทสณานุตริยะ – การเห็นอันประเสริฐ
- (๒) สวณานุตริยะ – การฟังอันประเสริฐ
- (๓) ลาภานุตริยะ – การได้อันประเสริฐ
- (๔) สิกขานุตริยะ – การศึกษาอันประเสริฐ
- (๕) ปาจริยานุตริยะ – การบำรุงอันประเสริฐ
- (๖) อนุสτανุตริยะ – อนุสติอันประเสริฐ

“ธรรม ๗” ควรรู้อย่าง คือ “นิททสวัตถุ ๗” – เหตุที่พระเจ้าสัพพนิพพานแล้ว ไม่ปฏิสนธิอีกต่อไป ดังนี้

- (๑) คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้มีความพอใจอย่างแรงกล้าในการสมาทานศึกษาและเป็นผู้มีความรักอันไม่ปราศจากไปในการสมาทานศึกษา
- (๒) เป็นผู้ได้รับความยินดีอย่างแรงกล้าในการไคร่ครวญธรรมและเป็นผู้มีความรักอันไม่ปราศจากไปในการไคร่ครวญธรรมต่อไป
- (๓) เป็นผู้ยินดีอย่างแรงกล้าในการกำจัดความอยาก และเป็นผู้มีความรักอันไม่ปราศจากไปในการกำจัดความอยากต่อไป
- (๔) เป็นผู้มีความยินดีอย่างแรงกล้าในการหลีกเร้น และเป็นผู้มีความรักอันไม่ปราศจากไปในการหลีกเร้นต่อไป
- (๕) เป็นผู้มีความพอใจอย่างแรงกล้าในการเริ่มความเพียร และเป็นผู้มีความรักอันไม่ปราศจากไปในการเริ่มความเพียรต่อไป
- (๖) เป็นผู้มีความพอใจอย่างแรงกล้าในความเป็นผู้มีสติปัญญาเป็นเครื่องรักษาตัว และเป็นผู้มีความรักอันไม่ปราศจากไปในการเป็นผู้มีสติปัญญาเป็นเครื่องรักษาตัวต่อไป
- (๗) เป็นผู้มีความพอใจอย่างแรงกล้าในการแทงตลอดด้วยทิฏฐิ และเป็นผู้มีความรักอันไม่ปราศจากไปในการแทงตลอดด้วยทิฏฐิ ต่อไป

“ธรรม ๘” ควรรู้อย่างนี้ คือ “อภิภายตนะ ๘” – อารมณ์แห่งญาณอันฉำฉาคลผู้ครอบงำไว้ได้แก่

- (๑) ผู้หนึ่ง มีความสำคัญในรูปภายใน เห็นรูปภายนอกเล็กน้อย มีวรรณะดีและทรมครอบงำรูปเหล่านั้นแล้ว มีความสำคัญอย่างนี้ว่า เรา รู้ เรา เห็น
- (๒) ผู้หนึ่ง มีความสำคัญในรูปภายใน เห็นรูปภายนอกไม่มีประมาณ มีวรรณะดีและทรมครอบงำรูปเหล่านั้นแล้ว มีความสำคัญอย่างนี้ว่า เรา รู้ เรา เห็น
- (๓) ผู้หนึ่ง มีความสำคัญในรูปภายใน เห็นรูปภายนอกเล็กน้อย มีวรรณะดีและทรมครอบงำรูปเหล่านั้นแล้ว มีความสำคัญอย่างนี้ว่า เรา รู้ เรา เห็น
- (๔) ผู้หนึ่ง มีความสำคัญในรูปภายใน เห็นรูปภายนอกไม่มีประมาณ มีวรรณะดีและทรมครอบงำรูปเหล่านั้นแล้ว มีความสำคัญอย่างนี้ว่า เรา รู้ เรา เห็น
- (๕) ผู้หนึ่ง มีความสำคัญในรูปภายใน เห็นรูปภายนอกอันเขียว มีวรรณะเขียว เขียวล้วน มีรังสีเขียว ดอกผักตบอันเขียว มีวรรณะเขียว เขียวล้วน มีรังสีเขียว หรือว่าผู้ที่กำเนิดในเมืองพาราณสี มีส่วนทั้งสอง เกลียงเขียว มีวรรณะเขียว เขียวล้วน มีรังสีเขียว แม้ฉันใด ผู้หนึ่ง มีความสำคัญในรูปภายใน เห็นรูปภายนอกอันเขียว มีวรรณะเขียว เขียวล้วน มีรังสีเขียว ฉะนั้นเหมือนกัน ครอบงำรูปเหล่านั้นแล้ว มีความสำคัญอย่างนี้ เรา รู้ เรา เห็น
- (๖) ผู้หนึ่ง มีความสำคัญในรูปภายใน เห็นรูปภายนอกอันเหลือง มีวรรณะเหลือง เหลืองล้วน มีรังสีเหลือง ดอกกรรณิกาอันเหลือง มีวรรณะเหลือง เหลืองล้วน มีรังสีเหลือง หรือว่าผู้ที่กำเนิดในเมืองพาราณสี มีส่วนทั้งสอง เกลียงเหลือง มีวรรณะเหลือง เหลืองล้วน มีรังสีเหลือง แม้ฉันใด ผู้ใดมีความสำคัญในรูปภายใน เห็นรูปภายนอกอันเหลือง มีวรรณะเหลือง เหลืองล้วน มีรังสีเหลือง ฉะนั้นเหมือนกัน ครอบงำรูปเหล่านั้นแล้ว มีความสำคัญอย่างนี้ว่า เรา รู้ เรา เห็น
- (๗) ผู้หนึ่ง มีความสำคัญในรูปภายใน เห็นรูปภายนอกอันแดง มีวรรณะแดง แดงล้วน มีรังสีแดง ดอกหงอนไก่อันแดง มีวรรณะแดงแดงล้วน มีรังสีแดง หรือว่า ผู้ที่กำเนิดในเมืองพาราณสี มีส่วนทั้งสอง เกลียงแดง มีวรรณะแดงแดงล้วน มีรังสีแดง แม้ฉันใด ผู้หนึ่ง มีความสำคัญในรูปภายใน เห็นรูปภายนอกอันแดง มีวรรณะแดง แดงล้วน มีรังสีแดง ฉะนั้นเหมือนกัน ครอบงำรูปเหล่านั้นแล้ว มีความสำคัญอย่างนี้ว่า เรา รู้ เรา เห็น
- (๘) ผู้หนึ่ง มีความสำคัญในรูปภายใน เห็นรูปภายนอกอันขาว มีวรรณะขาว ขาวล้วน มีรังสีขาว ดาวประกายพรึกอันขาว มีวรรณะขาวขาวล้วน มีรังสีขาว หรือว่า ผู้ที่กำเนิดในเมืองพาราณสี มีส่วนทั้งสอง เกลียงขาว มีวรรณะขาว ขาวล้วน มีรังสีขาว แม้ฉันใด ผู้หนึ่ง มีความสำคัญในรูปภายใน เห็นรูปภายนอกอันขาว มีวรรณะขาว ขาวล้วน มีรังสีขาว ฉะนั้นเหมือนกัน ครอบงำรูปเหล่านั้นแล้ว มีความสำคัญอย่างนี้ว่า เรา รู้ เรา เห็น

“ธรรม ๕” ควรรู้อย่างนี้ คือ “อนุปฺพวิหาร ๕” ได้แก่ รูปฌาน ๔ อรูปฌาน ๔ สัตถุญญาเวทิตนโรธ-นโรธ
สมาบัติ ๑ ดังนี้

- (๑) คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้เข้าปฐมฌาน สงัดจากอกุศลธรรมทั้งหลาย มีวิตก
วิจารณ์ มีปีติสุขอันเกิดแต่วิเวกอยู่
- (๒) ภิกษุ เพราะระงับวิตกวิจารณ์เสียได้ ก็เข้าทุติยฌาน อันเป็นความสงบใสแห่งใจในภายในมี
อารมณ์เป็นเอกทิภาพ-ความที่จิตมีอารมณ์เดียว ไม่มีวิตกวิจารณ์ มีปีติ สุข อันเกิดแต่
สมาธิอยู่
- (๓) ภิกษุ เข้าตติยฌานอันปราศจากปีติอยู่ด้วยอุเบกขา สติ สัมปชัญญะเสวยสุขทางกายซึ่ง
พระอรหิยะทั้งหลายเรียกว่า เป็นผู้มื่อเบกขา มีสติ มีธรรมเครื่องอยู่เป็นสุขดังนี้
- (๔) ภิกษุ เพราะละสุขและทุกข์ดับโสมนัสโทมนัสในก่อนเสียได้ จึงเข้าจตุตถฌานอันไม่มี
ทุกข์และสุข บริสุทธิด้วยอุเบกขาและสติอยู่
- (๕) ภิกษุ เพราะก้าวล่วงรูปสัญญา ดับปฏิขสัญญา ไม่ใส่ใจในนัตตสัญญาได้โดยประการทั้ง
ปวง จึงเข้าอากาธานัญญาตนะด้วยบริกรรมว่า “อนนฺโต อากาโส” – อากาศไม่มีที่สุดอยู่
- (๖) ภิกษุ ก้าวล่วงอากาธานัญญาตนะเสียได้โดยประการทั้งปวง จึงเข้าวิญญาณัญญาตนะ
ด้วยบริกรรมว่า “อนนฺตํ วิญญาณํ” – วิญญาณไม่มีที่สุดอยู่
- (๗) ภิกษุ ก้าวล่วงวิญญาณัญญาตนะเสียได้โดยประการทั้งปวง จึงเข้าอากิญจัญญาตนะด้วย
บริกรรมว่า “นตฺถิ กิญฺจิ” – นิดหนึ่งหน้อยหนึ่งไม่มีอยู่
- (๘) ภิกษุ ก้าวล่วงอากิญจัญญาตนะเสียได้โดยประการทั้งปวง จึงเข้าเนวสัญญานาสัญญาตน
นะอยู่
- (๙) ภิกษุ ก้าวล่วงเนวสัญญานาสัญญาตนะเสียได้โดยประการทั้งปวง จึงเข้าสัตถุญญาเวทิต
นโรธอยู่

“ธรรม ๑๐” ควรรู้อย่างนี้ คือ “นิชชรวัตถุ ๑๐” – เหตุกำจัด “มิชฺหัตตะ ๑๐” สภาวะที่ผิด ด้วย “สัมมัตตะ
๑๐” สภาวะที่ถูก ดังนี้

- (๑) คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย มิจฉาทิฏฐิของผู้มีสัมมาทิฏฐิ ย่อมเสื่อมลง อกุศลธรรมอันลามกเป็น
อเนกเหล่าใด มีมิจฉาทิฏฐิเป็นปัจจัย ย่อมเกิดขึ้น อกุศลธรรมทั้งหลายเหล่านั้น ของผู้มี
สัมมาทิฏฐินั้น ก็ย่อมเสื่อมลงด้วย. และอกุศลธรรมเป็นอเนกมีสัมมาทิฏฐิเป็นปัจจัย ก็ย่อม
ถึงซึ่งความเจริญเต็มที่
- (๒) คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย มิจฉาสังกัปปะของผู้มีสัมมาสังกัปปะ ย่อมเสื่อมลง อกุศลธรรมอัน
ลามกเป็นอเนกเหล่าใด มีมิจฉาสังกัปปะเป็นปัจจัย ย่อมเกิดขึ้น อกุศลธรรมทั้งหลาย
เหล่านั้นของผู้มีสัมมาสังกัปปะนั้น ก็ย่อมเสื่อมลงด้วย. และอกุศลธรรมเป็นอเนกมีสัมมา
สังกัปปะเป็นปัจจัยก็ย่อมถึงซึ่งความเจริญเต็มที่

- (๓) คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย มีจฉาวาจาของผู้มีสัมมาวาจา ย่อมเสื่อมลง อกุศลธรรมอันลามกเป็น
 อเนกเหล่าใด มีมีจฉาวาจาเป็นปัจจัย ย่อมเกิดขึ้น อกุศลธรรมทั้งหลายเหล่านั้นของผู้มี
 สัมมาวาจานั้น ก็ย่อมเสื่อมลงด้วย และกุศลธรรมอันเป็นอเนกมีสัมมาวาจาเป็นปัจจัย ก็
 ย่อมถึงซึ่งความเจริญเต็มที่
- (๔) คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย มีจฉากัมมันตะของผู้มีสัมมากัมมันตะ ย่อมเสื่อมลง อกุศลธรรมอัน
 ลามกเป็นอเนกเหล่าใด มีมีจฉากัมมันตะเป็นปัจจัย ย่อมเกิดขึ้น อกุศลธรรมทั้งหลาย
 เหล่านั้นของผู้มีสัมมากัมมันตะนั้น ก็ย่อมเสื่อมลงด้วย และกุศลธรรมเป็นอเนกมี
 สัมมากัมมันตะเป็นปัจจัย ก็ย่อมถึงซึ่งความเจริญเต็มที่
- (๕) คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย มีจฉาอาชีพะของผู้มีสัมมาอาชีพะ ย่อมเสื่อมลง อกุศลธรรมอันลามก
 เป็นอเนกเหล่าใด มีมีจฉาอาชีพะเป็นปัจจัย ย่อมเกิดขึ้น อกุศลธรรมทั้งหลายเหล่านั้นของ
 ผู้มีสัมมาอาชีพะนั้น ก็ย่อมเสื่อมลงด้วย และกุศลธรรมเป็นอเนกมีสัมมาอาชีพะเป็นปัจจัย
 ก็ย่อมถึงซึ่งความเจริญเต็มที่
- (๖) คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย มีจฉาวายามะของผู้มีสัมมาวายามะ ย่อมเสื่อมลง อกุศลธรรมอัน
 ลามกเป็นอเนกเหล่าใด มีมีจฉาวายามะเป็นปัจจัย ย่อมเกิดขึ้น อกุศลธรรมทั้งหลาย
 เหล่านั้นของผู้มีสัมมาวายามะนั้น ก็ย่อมเสื่อมลงด้วย และกุศลธรรมเป็นอเนกมี
 สัมมาวายามะเป็นปัจจัย ก็ย่อมถึงซึ่งความเจริญเต็มที่
- (๗) คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย มีจฉาสติของผู้มีสัมมาสติ ย่อมเสื่อมลง อกุศลธรรมอันลามกเป็น
 อเนกมีมีจฉาสติเป็นปัจจัย ย่อมเกิดขึ้น อกุศลธรรมทั้งหลายเหล่านั้น ของผู้มีสัมมาสตินั้น
 ก็ย่อมเสื่อมลงด้วย และกุศลธรรมเป็นอเนกมีสัมมาสติเป็นปัจจัย ก็ย่อมถึงซึ่งความเจริญ
 เต็มที่
- (๘) คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย มีจฉาสมาธิของผู้มีสัมมาสมาธิ ย่อมเสื่อมลง อกุศลธรรมอันลามก
 เป็นอเนกเหล่าใด มีมีจฉาสมาธิเป็นปัจจัย ย่อมเกิดขึ้น อกุศลธรรมทั้งหลายเหล่านั้นของผู้
 มีสัมมาสมาธินั้น ก็ย่อมเสื่อมลงด้วย และกุศลธรรมเป็นอเนกมีสัมมาสมาธิเป็นปัจจัย ก็
 ย่อมถึงซึ่งความเจริญเต็มที่
- (๙) คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย มีจฉาญาณของผู้มีสัมมาญาณ ย่อมเสื่อมลง อกุศลธรรมอันลามกเป็น
 อเนกเหล่าใด มีมีจฉาญาณเป็นปัจจัย ย่อมเกิดขึ้น อกุศลธรรมทั้งหลายเหล่านั้นของผู้มี
 สัมมาญาณนั้น ก็ย่อมเสื่อมลงด้วย และกุศลธรรมเป็นอเนกมีสัมมาญาณเป็นปัจจัย ก็ย่อม
 ถึงซึ่งความเจริญเต็มที่
- (๑๐) คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย มีจฉาวิมุตติของผู้มีสัมมาวิมุตติ ย่อมเสื่อมลง อกุศลธรรมอันลามก
 เป็นอเนกเหล่าใด มีมีจฉาวิมุตติเป็นปัจจัย ย่อมเกิดขึ้น อกุศลธรรมทั้งหลายเหล่านั้น ของ
 ผู้มีสัมมาวิมุตตินั้น ก็ย่อมเสื่อมลงด้วย และกุศลธรรมเป็นอเนกมีสัมมาวิมุตติเป็นปัจจัย ก็
 ย่อมถึงซึ่งความเจริญเต็มที่

[๒] คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย “**ธรรมชาติทั้งปวง**” [สรรพสิ่งทั้งหลาย] ควรรู้อย่าง คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็ธรรมชาติทั้งปวงควรรู้อย่าง ดังนี้

“อายตนะ ๑๒–วิญญาณ ๖–สัมผัส ๖–เวทนา ๓”

- (๑) ตา รูป จักขุวิญญาณ จักขุสัมผัส สุขเวทนา ทุกขเวทนา หรือแม้ อทุกขมสุขเวทนา ที่เกิดขึ้นเพราะ จักขุสัมผัสเป็นปัจจัย [แต่ละอย่าง ๆ] ควรรู้อย่าง
- (๒) หู เสียง โสตวิญญาณ โสตสัมผัส สุขเวทนา ทุกขเวทนา หรือแม้ อทุกขมสุขเวทนา ที่เกิดขึ้นเพราะ โสตสัมผัสเป็นปัจจัย ควรรู้อย่าง
- (๓) จมูก กลิ่น ฉานวิญญาณ ฉานสัมผัส สุขเวทนา ทุกขเวทนา หรือแม้ อทุกขมสุขเวทนา ที่เกิดขึ้นเพราะฉานสัมผัสเป็นปัจจัย ควรรู้อย่าง
- (๔) ลิ้น รส ชิวหาวิญญาณ ชิวหาสัมผัส สุขเวทนา ทุกขเวทนา หรือแม้ อทุกขมสุขเวทนา ที่เกิดขึ้นเพราะชิวหาสัมผัสเป็นปัจจัย ควรรู้อย่าง
- (๕) กาย โผฏฐัพพะ กายวิญญาณ กายสัมผัส สุขเวทนา ทุกขเวทนา หรือแม้ อทุกขมสุขเวทนา ที่เกิดขึ้นเพราะกายสัมผัสเป็นปัจจัย ควรรู้อย่าง
- (๖) ใจ ธรรมารมณฺ์ มโนวิญญาณ มโนสัมผัส สุขเวทนา ทุกขเวทนา หรือแม้ อทุกขมสุขเวทนา ที่เกิดขึ้น เพราะมโนสัมผัสเป็นปัจจัย ควรรู้อย่างทุกอย่าง

“**ธรรมารมณฺ์**” มี ๑๒ ประเภท คือ จิตและเจตสิกรับอารมณ์โดยแน่นอนมีอารมณ์ ๑๒ ประเภท ได้แก่

- (๑) **กามอารมณ์** = กามจิต ๕๔ เจตสิก ๕๒ รูป ๒๘
- (๒) **มหัคคตอารมณ์** = มหัคคตจิต ๒๗ เจตสิก ๑๕
- (๓) **นิพพานอารมณ์** = นิพพาน
- (๔) **นามอารมณ์** = จิต เจตสิก นิพพาน
- (๕) **รูปอารมณ์** = รูป ๒๘
- (๖) **ปัจจุบันอารมณ์** = จิต เจตสิก รูป
- (๗) **อดีตอารมณ์** = จิต เจตสิก รูป
- (๘) **กาลวิมุตติอารมณ์** = นิพพาน บัญญัติ
- (๙) **บัญญัติอารมณ์** = อตถบัญญัติ สัททบัญญัติ
- (๑๐) **ปรมัตถอารมณ์** = จิต เจตสิก รูป นิพพาน
- (๑๑) **อหิมัตถอารมณ์** = จิต เจตสิก รูป
- (๑๒) **พหิทถอารมณ์** = จิต เจตสิก รูป นิพพาน บัญญัติ

หมายเหตุ: นับจากธรรมในหมวดเป็นต้นไป คือ อากาโรลักขณธรรมของ คำว่า “**ทุกข์–สงสารทุกข์–นามรูป–ขันธ ๕–สังขารทั้งหลาย–สังขตะ–สังขตธรรม**”

- [๑] (๑) “ขันธ ๕” = รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ
 (๒) “อายตนะภายใน ๖-อินทรี ๖-สพายตนะ” = จักขุ โสตตะ ฆานะ ชิวหา กาย ใจ
 (๓) “อายตนะภายนอก ๖-อารมณ ๖” = รูป เสียง กลิ่น รส โสภณูปพะ ธรรมารมณ
 (๔) “วิญญาณ ๖” = จักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ มโน
 วิญญาณ
 (๕) “ผัสสะ ๖” = จักขุสัมผัส โสตสัมผัส ฆานสัมผัส ชิวหาสัมผัส กายสัมผัส มโนสัมผัส
 (๖) “เวทนา ๖” = จักขุสัมผัสสชาเวทนา โสตสัมผัสสชาเวทนา ฆานสัมผัสสชาเวทนา ชิวหาสัมผัสส
 ชาเวทนา กายสัมผัสสชาเวทนา มโนสัมผัสสชาเวทนา
 (๗) “สัญญา ๖” = รูปสัญญา สัททสัญญา คันธสัญญา รสสัญญา โสภณูปพะสัญญา ธรรมสัญญา
 (๘) “เจตนา ๖” = รูปสัญญาเจตนา สัททสัญญาเจตนา คันธสัญญาเจตนา รสสัญญาเจตนา โสภณูปพะสัญญาเจตนา
 ธรรมสัญญาเจตนา
 (๙) “ตัณหา ๖” = รูปตัณหา สัททตัณหา คันธตัณหา รสตัณหา โสภณูปพะตัณหา ธรรมตัณหา
 (๑๐) “วิตก ๖” = รูปวิตก สัททวิตก คันธวิตก รสวิตก โสภณูปพะวิตก ธรรมวิตก
 (๑๑) “วิจาร์ ๖” = รูปวิจาร์ สัททวิจาร์ คันธวิจาร์ รสวิจาร์ โสภณูปพะวิจาร์ ธรรมวิจาร์ ควรรู้อย่าง

[๔] “ธาตุกัมมัญฐาน” = ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ อากาศธาตุ วิญญาณธาตุ ปฐวีกสิณ อาโป
 กสิณ เตโชกสิณ วาโยกสิณ นีลกสิณ ปิตกสิณ โลหิตกสิณ โอทาทกสิณ อากาศกสิณ วิญญาณกสิณ ควรรู้อย่าง
 ทุกอย่าง

[๕] “อาการ ๓๒-ทวัตติงสการ” = ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ม้าม หัวใจ ตับ
 พังผืด ไต ปอด ไข้อยู่ใหญ่ ไข้อยู่เล็ก อาหารใหม่ อาหารเก่า ดี เสลด หนอง เลือด เหงื่อ มันข้น น้ำตา เปลวมัน
 น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ มูลร สมองสิริษะ ควรรู้อย่าง

- [๖] (๑) “อายตนะ ๑๒” = จักขุอายตนะ รูปอายตนะ โสตตอายตนะ สัททอายตนะ ฆานายตนะ คันธอายตนะ
 ชิวหายตนะ รสอายตนะ กายอายตนะ โสภณูปพะอายตนะ มนอายตนะ ธรรมอายตนะ
 (๒) “ธาตุ ๑๘” = จักขุธาตุ รูปธาตุ จักขุวิญญาณธาตุ โสตธาตุ สัททธาตุ โสตวิญญาณธาตุ ฆานธาตุ
 คันธธาตุ ฆานวิญญาณธาตุ ชิวหาธาตุ รสธาตุ ชิวหาวิญญาณธาตุ กายธาตุ โสภณูปพะธาตุ กาย
 วิญญาณธาตุ มโนธาตุ ธรรมธาตุ มโนวิญญาณธาตุ
 (๓) “อินทรี ๒๒” = จักขุนทรี โสตินทรี ฆานินทรี ชิวหินทรี กายินทรี มนินทรี ชิวดินทรี
 อิตดินทรี ปฐินทรี สุชินทรี ทุกชินทรี โสมนัสสินทรี โทมนัสสินทรี อุเบกชินทรี
 สัทชินทรี วิริชินทรี สตินทรี สมานินทรี ปัญญินทรี อนัญญัตถัญญัสสามิตินทรี [อินทรีของ
 ผู้ปฏิบัติด้วยมณสิการว่า เราจักรู้ธรรมที่ยังไม่รู้ อินทรีนี้เป็นชื่อของโสดาปัตติมรรคญาณ] อัญญ
 นทรี [อินทรีของผู้รู้ธรรมด้วยมรรคนั้น อินทรีนี้เป็นชื่อของญาณในฐานะ ๖ คือ โสดา

ปัตติผลถึงอรรถมรรคญาณ] อัญญาตาอินทรีย์ [อินทรีย์ของพระชินาสพผู้รู้จบแล้ว อินทรีย์นี้เป็นชื่อของอรรถผลญาณ] ควรรู้อย่าง

- [๗] (๑) “ธาตุ ๓” = กามธาตุ รูปธาตุ อรูปธาตุ
(๒) “ภพ ๘” = กามภพ รูปภพ อรูปภพ สัตถุภพ อสัตถุภพ เนวสัตถุญานาสัตถุภพ เอกโวการภพ จตุโวการภพ ปัญจโวการภพ
(๓) “ฌาน ๔” = ปฐมฌาน ทุตติฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน ควรรู้อย่าง
- [๘] (๑) “อัปมัถญา ๔” = เมตตาเจโตวิมุตติ กรุณาเจโตวิมุตติ มุทิตาเจโตวิมุตติ อุเบกขาเจโตวิมุตติ
(๒) “อรูปสมาบัติ ๔” = อากาสานัญจายตนสมาบัติ วิญญาณัญจายตนสมาบัติ อากิญจัญญายตนสมาบัติ เนวสัตถุญานาสัตถุญายตนสมาบัติ
(๓) “ปฏิจสุมุขบาท ๑๒” [อิทัปปัจจยตา-ปัจจยการ-ตถตา] = อวิชา สังขาร วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพชาติ ชรา มรณะ ควรรู้อย่าง

ฉะนั้น คำศัพท์ใน หัวข้อบท [๓] ถึง หัวข้อบท [๖] ดังกล่าวนี้ จะเป็นข้อธรรมย่อย (ธรรม-สภาวะธรรม-ปรากฏการณ์-ปรมาตตัสจะ) ที่นำมาพิจารณาเห็นในภูมิแห่งวิปัสสนากัมมัฏฐาน ได้แก่ (๑) อนุปัสสนา ๗ (๒) อนุปัสสนา ๑๐ (๓) มหาวิปัสสนา ๑๘ (๔) ญาณ ๑๖-โสฬสญาณ (๕) วิปัสสนาญาณ ๘ หรือ หลักธรรมอื่นที่เกี่ยวข้องโดยตรงหรือสงเคราะห์ในสัมปยุตตธรรม ที่ทำให้เกิด “ธรรมสามัญแห่งญาณสัมปยุตต์” นั้นเอง

อนึ่ง ถ้าเริ่มเปลี่ยนใจอยากจะปฏิบัติธรรม ความเริ่มต้นอย่างไรดี โดยพื้นฐานแล้ว ก็มีข้อแนะนำ ดังนี้

(๑) สมาทานศีล โดยเฉพาะ “ศีล ๕-เบญจศีล” ให้บริสุทธิ์ ตามระยะเวลาที่ตนตั้งไว้

“ศีล ๕-เบญจศีล” หมายถึง ความประพฤติชอบทางกายและวาจา การรักษากายวาจาให้เรียบร้อย การรักษาปกติตามระเบียบวินัย ข้อปฏิบัติในการเว้นจากความชั่ว การควบคุมตนให้ตั้งอยู่ในความไม่เบียดเบียน

- (๑) เว้นจากการปลงชีวิต เว้นจากการฆ่าการประทุษร้ายกัน
- (๒) เว้นจากการถือเอาของที่เขาไม่ได้ให้ เว้นจากการลัก โกง ละเมิดกรรมสิทธิ์ ทำลายทรัพย์สิน
- (๓) เว้นจากการประพฤติผิดในกาม เว้นจากการล่วงละเมิดสิ่งที่ผู้อื่นรักใคร่หวงแหน
- (๔) เว้นจากการพูดเท็จ โกหก หลอกลวง
- (๕) เว้นจากน้ำเมาคือสุราและเมรัยอันเป็นที่ตั้งแห่งความประมาท เว้นจากสิ่งเสพติดให้โทษ

(๒) กำหนดสติระลึกได้ ด้วย “อนุสติ ๑๐” เพื่อไม่ให้เกิดความฟุ้งซ่าน “พรหมวิหาร ๔” (อัปมัณฺญาธรรม) หรือการเจริญ “โพธิปักขิยธรรม ๓๗” ได้แก่ สติปัฏฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โภชนงค์ ๗ มรรคมงคล ๘ ดังนี้

“อนุสติ ๑๐” หมายถึง ความระลึกถึง อารมณ์อันควรระลึกถึงเนื่องๆ ได้แก่

- (๑) “พุทธานุสติ” –ระลึกถึงพระพุทธเจ้า คือ น้อมจิตระลึกถึงและพิจารณาคุณของพระองค์
- (๒) “ธรรมานุสติ” –ระลึกถึงพระธรรม คือ น้อมจิตระลึกถึงและพิจารณาคุณของพระธรรม
- (๓) “สังฆานุสติ” –ระลึกถึงพระสงฆ์ คือ น้อมจิตระลึกถึงและพิจารณาคุณของพระสงฆ์
- (๔) “ศีลानุสติ” –ระลึกถึงศีล คือ น้อมจิตรำลึกพิจารณาศีลของตนที่ได้ประพฤติปฏิบัติ บริสุทธิ์ ไม่ต่างพร้อย
- (๕) “จาคานุสติ” –ระลึกถึงการบริจาค คือ น้อมจิตระลึกถึงทานที่ตนได้บริจาคแล้ว และพิจารณาเห็นคุณธรรมคือความเผื่อแผ่เสียสละนี้ที่มีในตน
- (๖) “เทวตานุสติ” –ระลึกถึงเทวดา คือ น้อมจิตระลึกถึงเทวดาทั้งหลายที่ตนเคยรู้ และพิจารณาเห็นคุณธรรมอันทำบุคคลให้เป็นเทวดานั้นๆ ตามที่มีอยู่ในตน
- (๗) “มรณสติ” –ระลึกถึงความตายอันจะต้องมีมาถึงตนเป็นธรรมดา พิจารณาที่จะให้เกิดความไม่ประมาท
- (๘) “กายคตาสติ” –สติอันไปในกาย คือ กำหนดพิจารณาภายใน ให้เห็นว่าประกอบด้วยส่วนต่างๆ อันไม่สะอาด ไม่งาม น่ารังเกียจ เป็นทางรู้เท่าทันสภาวะของกายนี้ มิให้หลงใหลมัวเมา
- (๙) “อานาปานสติ” –สติกำหนดลมหายใจเข้าออก
- (๑๐) “อุปสมานุสติ” –ระลึกถึงธรรมเป็นที่สงบ คือ ระลึกถึงและพิจารณาคุณของพระนิพพาน อันเป็นที่ระงับกิเลสและความทุกข์

“พรหมวิหาร ๔” (อัปปมัญญาธรรม) หมายถึง ธรรมเครื่องอยู่อย่างประเสริฐ ธรรมประจำใจอันประเสริฐ หลักความประพฤติที่ประเสริฐบริสุทธิ์ ธรรมที่ต้องมีไว้เป็นหลักใจและกำกับความประพฤติ จึงจะชื่อว่า ดำเนินชีวิตหมดจด และปฏิบัติตนต่อมนุษย์สัตว์ทั้งหลายโดยชอบ เพื่อให้เข้าใจถึง “กฎแห่งกรรม” และ “กฎกรรมของสัตว์” โดยเฉพาะ “กัมมัสสกตาของตน” ได้แก่

- (๑) “เมตตา” คือ ความรัก ปราบปรามคืออยากให้เขามีความสุข มีจิตอันแผ่ไมตรีและคิดทำประโยชน์ แก่มนุษย์สัตว์ทั่วหน้า
- (๒) “กรุณา” คือ ความสงสาร คิดช่วยให้พ้นทุกข์ ใฝ่ใจในอันจะปลดเปลื้องบำบัดความทุกข์ยากเดือดร้อนของปวงสัตว์
- (๓) “มุทิตา” คือ ความยินดี ในเมื่อผู้อื่นอยู่ดีมีสุข มีจิตผ่องใสบันเทิง กอปรด้วยอาการแจ่มชื่นเบิกบานอยู่เสมอ ต่อสัตว์ทั้งหลายผู้ดำรงในปกติสุข พลอยยินดีด้วยเมื่อเขาได้ดีมีสุข เจริญอกงามยิ่งขึ้นไป
- (๔) “อุเบกขา” คือ ความวางใจเป็นกลาง อันจะให้ดำรงอยู่ในธรรมตามที่พิจารณาเห็นด้วยปัญญา คือ มีจิตเรียบตรงเที่ยงธรรมดุจตราขู ไม่เอนเอียงด้วยรักและชัง พิจารณาเห็นกรรมที่สัตว์ทั้งหลายกระทำแล้ว อันควรได้รับผลดีหรือชั่ว สมควรแก่เหตุอันตนประกอบ พร้อมทั้งจะวินิจฉัยและปฏิบัติไปตามธรรม รวมทั้งรู้จักวางเฉยสงบใจมองดู ในเมื่อไม่มีกิจที่ควรทำ เพราะเขารับผิดชอบตนได้ดีแล้ว เขาสมควรรับผิดชอบตนเอง หรือเขาควรได้รับผลอันสมกับความรักผิดชอบของตน

“สติปัฏฐาน ๔” หมายถึง ที่ตั้งของสติ การตั้งสติกำหนดพิจารณาสิ่งทั้งหลายให้รู้เห็นตามความเป็นจริง คือ ตามที่สิ่งนั้นๆ มันเป็นของมัน ซึ่งทำให้เข้าถึง “อนัตตานุปัสสนาญาณ” [ยถา ปชาน] นั่นคือ ปัญญาเห็นนามรูปโดยไตรลักษณ์ (ญาณวิโมกข์) ในความหมายรวมๆ ฉะนั้น การเจริญธรรม “มหาสติปัฏฐาน ๔” นี้ เป็นด่านแรกแห่งการปฏิบัติธรรม ที่เรียกว่า “อริยมรรค” ได้แก่

- (๑) “กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน” —การตั้งสติกำหนดพิจารณากาย ให้รู้เห็นตามเป็นจริงว่า เป็นแต่เพียงกาย ไม่ใช่สัตว์บุคคลตัวตนเราเขา โดยจำแนกวิธีปฏิบัติไว้หลายอย่าง คือ (๑) “อานาปานสติ” กำหนดดลัดขณะลมหายใจเข้าออก “อัสสาสะ-ปัสสาสะ” ควรใช้เจริญภาวนาในขั้นแรก (๒) “อริยาบถ” กำหนดรู้ทันอริยาบถ (๓) “สัมปชัญญะ” สร้างสัมปชัญญะในการกระทำความเคลื่อนไหวทุกอย่าง (๔) “ปฏิกุลมณสิการ” พิจารณาส่วนประกอบอันไม่สะอาดทั้งหลายที่ประชุมเข้าเป็นร่างกายนี้ (๕) “ชาตุมณสิการ” พิจารณาเห็นร่างกายของตนโดยสักว่าเป็นธาตุแต่ละอย่างๆ และ (๖) “นิวาสวิถิกา” พิจารณาซากศพในสภาพต่างๆ อันแปลกกันไป ใน ๘ ระยะเวลา ให้เห็นคติธรรมดาของร่างกาย ของผู้อื่นเช่นใด ของตนก็จักเป็นเช่นนั้น

- (๒) “**เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน**” —การตั้งสติกำหนดพิจารณาเวทนา ให้รู้เห็นตามเป็นจริงว่าเป็นแต่เพียงเวทนา ไม่ใช่สัตว์บุคคลตัวตนเราเขา คือ มีสติอยู่พร้อมด้วยความรู้ชัดเวทนาอันเป็น สุขก็ดี—ทุกข์ก็ดี—เฉยๆ ก็ดี หรือ สุขเวทนา—ทุกข์เวทนา—อทุกขมสุขเวทนา ทั้งที่เป็นสามิส [มีเครื่องล่อ—วัตถุ] และเป็นนิรามิส [เป็นอิสระ] ตามที่เป็นไปอยู่ในขณะนั้นๆ
- (๓) “**จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน**” —การตั้งสติกำหนดพิจารณาจิต ให้รู้เห็นตามเป็นจริงว่าเป็นแต่เพียงจิต ไม่ใช่สัตว์บุคคลตัวตนเราเขา คือ มีสติอยู่พร้อมด้วยความรู้ชัดจิตของตนที่ มีราคะ—ไม่มีราคะ—มีโทสะ—ไม่มีโทสะ—มีโมหะ—ไม่มีโมหะ—เศร้าหมองหรือผ่องแผ้ว—ฟุ้งซ่านหรือเป็นสมาธิ เป็นต้น อย่างไรก็ตามที่เป็นไปอยู่ในขณะนั้นๆ
- (๔) “**ธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน**” —การตั้งสติกำหนดพิจารณาธรรม ให้รู้เห็นตามเป็นจริงว่าเป็นแต่เพียงธรรม ไม่ใช่สัตว์บุคคลตัวตนเราเขา คือ มีสติอยู่พร้อมด้วยความรู้ชัดธรรมทั้งหลาย ได้แก่ นีวรณ ๕—ขันธ ๕—อายตนะ ๑๒—โพชฌงค์ ๗—อริยสัจ ๔ ว่าคืออะไร เป็นอย่างไร มีในตนหรือไม่ เกิดขึ้น เจริญบริบูรณ์ และดับไปได้อย่างไร เป็นต้น ตามที่เป็นจริงของมันอย่างนั้นๆ

“**สัมมปธาน ๔—ปธาน ๔**” หมายถึง ความเพียร ความเพียรชอบ ความเพียรใหญ่ ได้แก่

- (๑) “**สังวรปธาน**” —เพียรระวังหรือเพียรปิดกั้น คือ เพียรระวังยับยั้งบาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิด มิให้เกิดขึ้น [ให้พิจารณาถึง “อินทริยสังวร” กับ “สติสังวร”]
- (๒) “**ปหานปธาน**” —เพียรละหรือเพียรกำจัด คือ เพียรละบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว
- (๓) “**ภาวนापธาน**” —เพียรเจริญ—เพียรก่อให้เกิดขึ้น คือ เพียรทำกุศลธรรมที่ยังไม่เกิด ให้เกิดมีขึ้น
- (๔) “**อนุรักษนปธาน**” —เพียรรักษา คือ เพียรรักษากุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วให้ตั้งมั่น และให้เจริญยิ่งขึ้นไปจนไพบุลย์ [ให้พิจารณาถึง “อารักขกัมมัฏฐาน” เพื่อความไม่ประมาท]

“**อิทธิบาท ๔**” หมายถึง คุณเครื่องให้ถึงความสำเร็จ คุณธรรมที่นำไปสู่ความสำเร็จแห่งผลที่มุ่งหมาย ซึ่งต้องเป็นองค์ประกอบภายในตน ที่เรียกว่า “พลังความคิด—ขวัญกำลังใจ—แรงคลบนันดาลใจ” ซึ่งจะนำไปสู่ความสำเร็จ ความเป็นเลิศ ความถึงพร้อมสมบูรณ์ในทุกด้าน ได้แก่

- (๑) “**ฉันทะ**” —ความพอใจ คือ ความต้องการที่จะทำ ใฝ่ใจรักจะทำสิ่งนั้นอยู่เสมอ และปรารถนาจะทำได้ผลดียิ่งขึ้นไป = “**พอใจ—ศรัทธาเลื่อมใส**”
- (๒) “**วิริยะ**” —ความเพียร คือ ขยันหมั่นประกอบสิ่งนั้นด้วยความพยายาม เข้มแข็ง อดทน เอาธุระไม่ทอดทิ้ง = “**ขยัน—อดทน—บากบั่น**”
- (๓) “**จิตตะ**” —ความคิดมุ่งไป คือ ตั้งจิตรับรู้ในสิ่งที่ทำและทำสิ่งนั้นด้วยความคิด เอาจิตฝึกใฝ่ไม่ปล่อยใจให้ฟุ้งซ่านเลือนลอบไป อุทิศตัวอุทิศใจให้แก่สิ่งที่ทำ = “**มุ่งมั่น**”
- (๔) “**วิมังสา**” —ความไตร่ตรอง—ทบทวน คือ หมั่นใช้ปัญญาพิจารณาใคร่ครวญตรวจตราหาเหตุผล และตรวจสอบข้อยิ่งหย่อนในสิ่งที่ทำนั้น มีการวางแผน วัตถุประสงค์ คัดค้นวิธีแก้ไขปรับปรุง เป็นต้น = “**คิด—วิเคราะห์—แยกแยะ—หาผล—ปรับปรุงแก้ไข**”

“อินทรีย์ ๕” หมายถึง *ธรรมที่เป็นใหญ่ในกิจของคน ซึ่งธรรมที่ตรงกันข้ามแต่ละอย่าง จะเข้าครอบงำไม่ได้* ได้แก่

- (๑) “**สัทธา-สัทธินทรีย์**” —ความเชื่อ ย่อมระงับปิดกั้นความไร้ศรัทธา-**อสัทธา**
- (๒) “**วิริยะ-วิริยอินทรีย์**” —ความเพียร ย่อมระงับปิดกั้นความเกียจคร้าน-**โกธัชชะ**
- (๓) “**สติ-สติอินทรีย์**” —ความระลึกได้ ย่อมระงับปิดกั้นความประมาท-**ปมาทะ**
- (๔) “**สมาธิ-สมาธิอินทรีย์**” —ความตั้งจิตมั่น ย่อมระงับปิดกั้นความฟุ้งซ่าน-**อุทธัจจะ**
- (๕) “**ปัญญา-ปัญญินทรีย์**” —ความรู้ทั่วชัด ย่อมระงับปิดกั้นความหลงลืมสติ-**โมหะ** หรือ “**อัมปชัญญะ**” คือ ความไม่รู้ไม่เห็น ขัดข้องเพราะ อวิชชา-ความหลง-อกุศลมูล หรือ “**มฺกฺขุสฺสัจจะ**” คือ การอยู่อย่างขาดสติ-ไม่มีสติ-ระลึกตามไปไม่ได้-ระลึกย้อนไปก็ไม่ได้-นึกไม่ออก-จำไม่ได้-ฟื้นฟูเพื่อน-หลงลืม-หลงเลื่อน-หลงไหลไป-หลงพร้อม คือ “**สมุโมหวิหาโร**” แปลว่า “**อยู่ด้วยความหลง**” [ตั้งนโมไม่ทัน]

“**พละ ๕**” หมายถึง *ธรรมที่เป็นกำลัง [ขวัญพลังใจ-แรงบันดาล-จิตที่ตั้งมั่น เลื่อมใส ศรัทธา = อธิโมกข์] ให้เกิดความเข้มแข็งมั่นคง ซึ่งธรรมที่ตรงกันข้ามแต่ละอย่าง จะเข้าครอบงำไม่ได้* [อุปถัมภ์กรรม เช่นเดียวกับ อินทรีย์ ๕] ได้แก่

- (๑) “**สัทธา-สัทธาพละ**” คือ ความเชื่อ —เลื่อมใส ศรัทธา เชื่อมั่นในอริยมรรค
- (๒) “**วิริยะ-วิริยพละ**” คือ ความเพียร —เพียรชอบในการละชั่วทำดี
- (๓) “**สติ-สติพละ**” คือ ความระลึกได้ —ไม่หลงลืม เลื่อนลอย
- (๔) “**สมาธิ-สมาธิพละ**” คือ ความตั้งจิตมั่น —ไม่ฟุ้งซ่านสัดสาย
- (๕) “**ปัญญา-ปัญญาพละ**” คือ ความรู้ทั่วชัด —โยนิโสมนสิการ ฉลาดคิดถูกวิธี

“**โพชฌงค์ ๗**” หมายถึง *ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้-องค์ธรรมตรัสรู้* ได้แก่

- (๑) “**สติ**” —ความระลึกได้ สำนึกพร้อมอยู่ ใจอยู่กับกิจ จิตอยู่กับเรื่อง
- (๒) “**สัมมวชิยะ**” —ความเพียรธรรม ความสอดคล้องสืบค้นธรรม
- (๓) “**วิริยะ**” —ความเพียรบากบั่นเพื่อทำดีละชั่ว
- (๔) “**ปีติ**” —ความอิ่มใจ ความดีมีค่าในใจ
- (๕) “**ปัสสัทธา**” —ความผ่อนคลายสงบเย็นกายใจ
- (๖) “**สมาธิ**” —ความมีใจตั้งมั่น จิตสงบแน่วแน่ในอารมณ์เดียว ไม่ฟุ้งซ่าน
- (๗) “**อุเบกขา**” —ความมีใจเป็นกลางเพราะเห็นตามเป็นจริง

“มรรคมืองค์ ๘” หมายถึง “ทางมืองค์แปดประการ อันประเสริฐ” เปรียบเทียบกับ “จริยา ๘” คือ ความประพฤติ ได้แก่

- (๑) “สัมมาทิฐิ” —เห็นชอบ ได้แก่ ความรู้หรือริยัสัจจ ๔ หรือ เห็นไตรลักษณ์ หรือ รู้อกุศลและอกุศลมูลกับกุศลและกุศลมูล หรือ เห็นปฏิจาสุมุขบาท = **ทัสสนจริยา** –การเห็นแจ้ง
- (๒) “สัมมาสังกัปปะ” —ดำริชอบ ได้แก่ เนกขัมมสังกัปปี อพยาบาทสังกัปปี อวิหิงสาสังกัปปี = **อภิโรปนจริยา** –มีกระบวนทัศน์
- (๓) “สัมมาวาจา” —เจรจาชอบ ได้แก่ วชิสุจิริต ๔ = **ปริคคหจริยา** –สำรวจวาจา
- (๔) “สัมมากัมมันตะ” —กระทำชอบ ได้แก่ กายสุจิริต ๓ = **สมุฏฐานจริยา** –สร้างสรรค์
- (๕) “สัมมาอาชีวะ” —เลี้ยงชีพชอบ ได้แก่ ประกอบสัมมาชีพ = **โฆทานจริยา** –ความบริสุทธิ์
- (๖) “สัมมาวายามะ” —พยายามชอบ ได้แก่ สัมมัปปธาน ๔ = **ปัตคหจริยา** –หมั่นพากเพียร
- (๗) “สัมมาสติ” —ระลึกชอบ ได้แก่ สติปัญฐาน ๔ = **อุပ္ปฐานจริยา** –สติซัดແก่กล้า
- (๘) “สัมมาสมาธิ” —ตั้งจิตมั่นชอบ ได้แก่ ฌาน ๔ = **อวิกเขปจริยา** –จิตสงบตั้งมั่นสนิท

(๓) เจริญสมถภาวนาด้วย “รูปฌาน ๔” เพื่อให้จิตเป็นสมาธิในขั้นต่างๆ ดังนี้

“ฌาน ๔–รูปฌาน ๔” —ว่าด้วย “**กุศลฌาน–จตุกกนัย**” [ฌานพื้นฐานที่ต้องฝึกก่อนฌานอื่นๆ] โดยใช้ “**กรรมฐาน ๔๐**” โดยใช้ “**ปฐวีกสิณ**” เป็นอารมณ์แห่งกรรมฐาน แต่ก็ควรเริ่มที่ “**อานาปานสติ**” ก่อนจะฝึกด้วย “**กสิณ ๑๐**” หรือกรรมฐานอื่นๆ ต่อไป และควรฝึกอบรม “**กุศลฌาน**” เป็นหลักก่อน ดังรายละเอียดต่อไปนี้

(๑) “**ปฐมฌาน**” มืองค์ฌาน ๕ ได้แก่ “**วิตก–วิจาร์–ปีติ–สุข–เอกัคคตา**” ดังนี้

“ภิกษุในศาสนา นี้ เจริญมรรคปฏิบัติ (ดูบทที่ ๒–มรรคมืองค์ ๘) เพื่อเข้าถึงรูปภพ สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่มีปฐวีกสิณเป็นอารมณ์ ประกอบด้วยวิตก วิจาร์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวกอยู่ ในสมัยใด ฌานมืองค์ ๕ คือ “**วิตก–วิจาร์–ปีติ–สุข–เอกัคคตาแห่งจิต**” มีในสมัยนั้น นี้เรียกว่า “**ปฐมฌานกุศล**” ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยฌาน”

(๒) “**ทุติยฌาน**” มีองค์ฌาน ๓ ได้แก่ “**ปีติ-สุข-เอกัคคตา**” ดังนี้

“ภิกษุในศาสนา นี้ เจริญมรรคปฏิบัติ เพื่อเข้าถึงรูปภพ บรรลุทุติยฌานที่มีปฐมวิกสิตเป็นอารมณ์ **เป็นไปในภายใน** [เป็นของภายในเฉพาะตน] **เป็นธรรมชาติผ่องใส** [ความปลงใจเชื่อ ความเลื่อมใสยิ่ง] เพราะ **วิตกวิจารณ์สงบ** [ระงับ เข้าไประงับ คับไป คับไปอย่างราบคาบถูกทำให้พินาศไป ถูกทำให้พินาศไปด้วยดี ถูกทำให้เหือดแห้ง ถูกทำให้เหือดแห้งด้วยดี ถูกทำให้มีที่สุดปราศไปแล้ว] **เป็นธรรมชาติผุดขึ้นแกจ** [ความตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงอยู่แห่งจิต ความมั่นอยู่แห่งจิต ความไม่ส่ายไปแห่งจิต ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ภาวะที่จิตไม่ส่ายไป ความสงบ สมาธิในทริยสมาธิพละ สัมมาสมาธิ] **ไม่มีวิตก** [ความตรึก ความตรึกอย่างแรง ความดำริ ความที่จิตแนบอยู่ในอารมณ์ ความที่จิตแนบสนิทอยู่ในอารมณ์ ความขกจิตขึ้นสู่อารมณ์ สัมมาสังกัปปะ = วิตก] **ไม่มีวิจารณ์** [ความตรอง ความพิจารณา ความตามพิจารณา ความเข้าไปพิจารณาอารมณ์ ความที่จิตสืบต่ออารมณ์ ความที่จิตเพ่งดูอารมณ์อยู่เนื่องๆ = วิจารณ์] มีแต่ปีติและสุขอัน **เกิดแต่สมาธิ** [ความผ่องใส ปีติ สุข เอกัคคตาแห่งจิต เกิดแล้ว เกิดพร้อมแล้ว บังเกิดแล้ว บังเกิดเฉพาะแล้ว] **ปรากฏแล้ว ในสมาธิ** นี้ อยู่ในสมย์ใด ฌานมีองค์ ๓ คือ “**ปีติ-สุข-เอกัคคตาแห่งจิต**” มีในสมย์นั้น นี้เรียกว่า “**ทุติยฌานกุศล**” ธรรมทั้งหลายที่เหลือเรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยฌาน”

(๓) “**ตติยฌาน**” มีองค์ฌาน ๒ ได้แก่ “**สุข-เอกัคคตา**” ดังนี้

“ภิกษุในศาสนา นี้ เจริญมรรคปฏิบัติ เพื่อเข้าถึงรูปภพ เพราะคลายปีติได้อีกด้วย จึงเป็นผู้มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะอยู่ และเสวยสุขด้วยนามกาย บรรลุตติยฌานที่มีปฐมวิกสิตเป็นอารมณ์ ซึ่งเป็นฌานที่พระอริยเจ้าทั้งหลายกล่าวสรรเสริญผู้ได้บรรลุว่า เป็นผู้ที่มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติ อยู่เป็นสุข ดังนี้ อยู่ในสมย์ใด ฌานมีองค์ ๒ คือ “**สุข-เอกัคคตาแห่งจิต**” มีในสมย์นั้น นี้เรียกว่า “**ตติยฌานกุศล**” ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยฌาน”

(๔) “**จตุตถฌาน**” มีองค์ฌาน ๒ ได้แก่ “**อุเบกขา-เอกัคคตา**” ดังนี้

“ภิกษุในศาสนา นี้ เจริญมรรคปฏิบัติ เพื่อเข้าถึงรูปภพ บรรลุจตุตถฌานที่มีปฐมวิกสิตเป็นอารมณ์ ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข เพราะละสุขและทุกข์ได้เพราะโสมนัสและโทมนัสดับสนิทในก่อน มีสติบริสุทธิ์ เพราะอุเบกขา อยู่ในสมย์ใด ฌานมีองค์ ๒ คือ “**อุเบกขา-เอกัคคตาแห่งจิต**” มีในสมย์นั้น นี้เรียกว่า “**จตุตถฌานกุศล**” ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยฌาน”

(๔) เจริญวิปัสสนาภาวนา ด้วย “ญาณ ๑๖-โสฬสญาณ” ดังนี้

“ญาณ ๑๖-โสฬสญาณ” [ปัญญาประเสริฐ-ปัญญาอริยะ]

- (๑) “นามรูปปริจเฉทญาณ” — ญาณกำหนดจำแนกรู้นามและรูป
- (๒) “ปัจจุปัจจุคคญาณ” — ญาณกำหนดรู้ปัจจุของนามและรูป
- (๓) “สัมมสนญาณ” — ญาณกำหนดรู้ด้วยพิจารณาเห็นนามและรูปโดยไตรลักษณ์
- (๔) “อุทยัพพยานุปัสสนาญาณ” — ญาณอันตามเห็นความเกิดและความดับไปแห่งขั้นที่ ๕
- (๕) “ภังคานุปัสสนาญาณ” — ญาณอันตามเห็นความสลายไปหมดของสังขารทั้งหลาย
- (๖) “ภยตูปัญฐานญาณ” — ญาณอันมองเห็นสังขารปรากฏเป็นของน่ากลัว
- (๗) “อาทีนวานุปัสสนาญาณ” — ญาณอันคำนึงเห็นโทษ
- (๘) “นิพพิทานุปัสสนาญาณ” — ญาณอันคำนึงเห็นด้วยความหน่าย
- (๙) “มฺหุจิกฺกมฺยตาญาณ” — ญาณอันคำนึงด้วยใครจะพ้น ไปเสีย
- (๑๐) “ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ” — ญาณอันคำนึงพิจารณาทบทวนเพื่อหาทาง
- (๑๑) “สังขารูปেকขาญาณ” — ญาณอันเป็นไปโดยความเป็นกลางต่อสังขาร
- (๑๒) “สังขานุโลมิกญาณ-อนุโลมญาณ” — ญาณขออนุโลมแก่การหยั่งรู้ริยสัจจ์
- (๑๓) “โคตรญาณ” — ญาณครอบโคตร
- (๑๔) “มคฺคญาณ” — ญาณในอริยมรรค
- (๑๕) “ผลญาณ” — ญาณในอริยผล
- (๑๖) “ปัจจุเวกขณญาณ” — ญาณหยั่งรู้ด้วยการพิจารณาทบทวน

กล่าวโดยสรุป ให้เข้าใจถึงการปฏิบัติที่เป็นแก่นแท้จริงๆ ๔ ประการ ดังนี้

- (๑) ถือและรักษาศีลให้เป็น “อธิศีลสิกขา” ได้แก่ สัมมาวาจา-สัมมากัมมันตะ-สัมมาอาชีวะ
- (๒) เจริญอนุสติทั้ง ๑๐ ประการ พรหมวิหาร ๔ และ โพธิปักขิยธรรม ๓๗
- (๓) เจริญรูปฌาน ๔ เพื่อให้เป็น “อธิจิตตสิกขา” ได้แก่ สัมมาวายามะ-สัมมาสติ-สัมมาสมาธิ
- (๔) เจริญญาณ ๑๖ เพื่อให้เป็น “อธิปัญญาสิกขา” ได้แก่ สัมมาทิฐิ-สัมมาตั้งกัมปะ

นอกจากนี้ ให้พิจารณาระดับมิติแห่งความสัมพันธ์ระหว่าง (๑) สัมมสนญาณ (๒) ญาณ ๑๖ (๓) อริยสัจจ์ ๔ และ (๔) โลกุตตรธรรม ๕ ตามลำดับ ดังรายละเอียดข้างล่างนี้

ญาณ ๑๖-โศปตญาณ	
(๑) นามรูปปริจเฉทญาณ คือ ญาณกำหนดจำแนกรู้นามและรูป	ทุกขสัจจ์
(๒) ปัจจยปริคคหญาณ คือ ญาณกำหนดรู้ปัจจัยของนามและรูป	สมุทัยสัจจ์
(๓) สัมมสนญาณ คือ ญาณกำหนดรู้ด้วยพิจารณาเห็นนามและรูปโดยไตรลักษณ์	ไตรลักษณ์
(๔) อุทัพพยานุปัสสนาญาณ คือ ญาณอันตามเห็นความเกิดขึ้นดับไปแห่งขั้น ๕	ไตรลักษณ์
(๕) กังคานุปัสสนาญาณ คือ ญาณอันตามเห็นความสลายไปแห่งสังขารทั้งหลาย	ไตรลักษณ์
(๖) กยตูปัญฐานญาณ คือ ญาณอันมองเห็นสังขารปรากฏเป็นของน่ากลัว	ไตรลักษณ์
(๗) อาทีนวานุปัสสนาญาณ คือ ญาณอันคำนึงเห็นโทษ	ไตรลักษณ์
(๘) นิพพิทานุปัสสนาญาณ คือ ญาณอันคำนึงเห็นด้วยความหน่าย	ไตรลักษณ์
(๙) มุญจิกุทัมยตาญาณ คือ ญาณอันคำนึงด้วยใครจะพ้นไปเสีย	ไตรลักษณ์
(๑๐) ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ คือ ญาณอันคำนึงพิจารณาทบทวนเพื่อหาทาง	ไตรลักษณ์
(๑๑) สังขารูปกขาญาณ คือ ญาณอันเป็นไปโดยความเป็นกลางต่อสังขาร	ไตรลักษณ์
(๑๒) สัจจานุโลมิกญาณ คือ ญาณยอนุโลมแก่การหยั่งรู้อริยสัจจ์	ไตรลักษณ์
(๑๓) โคตรกฺขญาณ คือ ญาณครอบโคตร	เปลี่ยนโคตรกฺขมิ
(๑๔) มัคคญาณ คือ ญาณในอริยมรรค	มรรคสัจจ์
(๑๕) ผลญาณ คือ ญาณในอริยผล	นิโรธสัจจ์
(๑๖) ปัจจเวกขณญาณ คือ ญาณหยั่งรู้ด้วยการพิจารณาทบทวน	นิโรธสัจจ์
อาสวักขยญาณ คือ ญาณทำให้อัสวะสิ้นไป	ปฏิวะตรัสรู้
อนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณ คือ ความตรัสรู้เองโดยชอบอันยอดเยี่ยม	พุทธะ (พระพุทธเจ้า)
สตูปาติเสสนิพพาน คือ นิพพานยังมีอุปาทิเหลือ นั่นคือ สัญญา-เวทนา	พระเสขะ-ยังมีชีวิต
อนูปาติเสสนิพพาน คือ นิพพานไม่มีอุปาทิเหลือ ได้ดับ สัญญา-เวทนา แล้ว	พระอเสขะ-ชีวิตสมสึติ
การดับขั้นปรินิพพาน คือ ดับกิเลสโดยไม่มีเบญจขันธ์เหลือ-นิสสรณนิโรธ	พระอรหันตชีนาสพ

ในอันดับต่อไป ให้พิจารณาความสัมพันธ์ระหว่าง (๑) โพธิปักขิยธรรม ๓๗ (๒) จรณะ ๑๕ และ (๓) วิชา ๓-วิชา ๘ ดังรายละเอียดข้างล่างนี้

โพธิปักขิยธรรม ๓๖

(๑) สติปัฏฐาน ๔-จตุตตารโ สติปัฏฐานา (๒) สัมมปปธาน ๔-จตุตตารโ สมมปปธานา (๓) อธิธิบาท ๔-จตุตตารโ อธิธิบาทา (๔) อินทริย ๕-ปัญจอินทริยานิ (๕) พละ ๕-ปัญจ พลანი (๖) โพชฌงค์ ๗-สตุต โพชฌงกา (๗) อริยมรรคมีองค์ ๘-อริโย อฏฐังคิโก มคโค

จรณะ

จรณะ ๑๕ (เสขปฏิปทา)

(๑) อธิศีลสิกขา

ปาริสุทธิศีล ๔ **ศีลสัมปทา ๑** **อปฺณณกปฏิปทา ๓** **สังฆกรรม ๗**

(๒) อธิจิตตสิกขา

อุตรินุสสรธรรม ได้แก่ ฌาน วิโมกข์ สมาธิ สมาบัติ ญาณทัสสนะ การทำมรรคให้เกิด การทำผลให้แจ้ง การละกิเลส ความเปิดจิต ความยินดียิ่งในเรือนอันว่างเปล่า

ฌาน ๔ ได้แก่ ปฐมฌาน ทุตติฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน

วิโมกข์ ๓ ได้แก่ สุญญตวิโมกข์ อนิมิตตวิโมกข์ อปฺปณฺหิตวิโมกข์

สมาธิ ๓ ได้แก่ สุญญตสมาธิ อนิมิตตสมาธิ อปฺปณฺหิตสมาธิ

ญาณทัสสนะ ได้แก่ ยถากุตญาณทัสสนะ (ความรู้เห็นตามเป็นจริง)

สมาบัติ ๓ ได้แก่ สุญญตสมาบัติ อนิมิตตสมาบัติ อปฺปณฺหิตสมาบัติ

การทำมรรคให้เกิด ได้แก่ สติปัฏฐาน ๔ สัมมปปธาน ๔ อธิธิบาท ๔ อินทริย ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ อริยมรรคมีองค์ ๘

การละกิเลส ได้แก่ การละราคะ การละโทสะ การละโมหะ

ความเปิดจิต ได้แก่ ความเปิดจิตจากราคะ ความเปิดจิตจากโทสะ ความเปิดจิตจากโมหะ

ความยินดียิ่งในเรือนอันว่างเปล่า ได้แก่ ความยินดียิ่งในเรือนอันว่างเปล่าด้วยปฐมฌาน ความยินดียิ่งในเรือนอันว่างเปล่าด้วยทุตติฌาน ความยินดียิ่งในเรือนอันว่างเปล่าด้วยตติยฌาน ความยินดียิ่งในเรือนอันว่างเปล่าด้วยจตุตถฌาน

วิชา

วิชา ๓-วิชา ๘

(๓) อธิปัญญาสิกขา

ญาณ ๓ ได้แก่ วิชา ๓ (วิชา ๓ กับ วิชา ๘ นั้น ทำให้เกิด ญาณ ๑๖ วิปัสสนาญาณ ๘)

การทำมรรคให้เกิด ได้แก่ สติปัฏฐาน ๔ สัมมปปธาน ๔ อธิธิบาท ๔ อินทริย ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ อริยมรรคมีองค์ ๘

การทำผลให้แจ้ง ได้แก่ การทำให้แจ้งซึ่งโศคาปัตติผล การทำให้แจ้งซึ่งสกทาคามิผล การทำให้แจ้งซึ่งอนาคามิผล การทำให้แจ้งซึ่งอรหัตผล

นอกจากนี้ ในการปฏิบัติธรรมนั้น ให้พิจารณาภาพรวมด้วย บทว่า “วินัยเป็นข้อปฏิบัติให้บรรลุความหลุดพ้นจากกิเลสเป็นที่สุด” (พระวินัยปิฎก มหาวิภังค์ เล่ม ๑ ภาค ๑ - หน้าที่ 171-172 FILE 01) โดยลำดับตาม “ไตรสิกขา” ได้แก่ “ศีล-สมาธิ-ปัญญา” สำหรับ “สมาธิ” (จิตตสมาธิแห่งฌาน-เอกัคคตาแห่งสมาธิ) มุ่งที่ “ธรรมสมาธิ ๕” ได้แก่ “ปราโมทย์-ปีติ-ปัสสัทธิ-สุข-สมาธิ” ดังนี้

ก็อีกประการหนึ่ง กุศลธรรมเหล่านี้ ซึ่งมีสังวรเป็นมูล อันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้แล้ว บุคคลผู้ทรงวินัยนั้นแล ชื่อว่า “**เป็นทายาทแห่งกุศลธรรมเหล่านั้น**” เพราะธรรมเหล่านั้น มีวินัยเป็นมูล สมจริงดังคำที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า:

“**วินัย**” ย่อมมีเพื่อประโยชน์แก่ **สังวร** คือ ความสำรวม

“**สังวร**” ย่อมมีเพื่อประโยชน์แก่ **อวิปปฏิสาร** คือ ความไม่เดือดร้อน

“**อวิปปฏิสาร**” ย่อมมีเพื่อประโยชน์แก่ **ปราโมทย์** คือ ความปราโมทย์

“**ปราโมทย์**” ย่อมมีเพื่อประโยชน์แก่ **ปีติ** คือ ความอิมใจ

“**ปีติ**” ย่อมมีเพื่อประโยชน์แก่ **ปัสสัทธิ** คือ ความสงบ

“**ปัสสัทธิ**” ย่อมมีเพื่อประโยชน์แก่ **สุข** คือ ความสุข

“**สุข**” ย่อมมีเพื่อประโยชน์แก่ **สมาธิ** คือ ความตั้งใจมั่น

“**สมาธิ**” ย่อมมีเพื่อประโยชน์แก่ **ยถากุตญาณทัสสนะ** คือ ความรู้เห็นตามเป็นจริง

“**ยถากุตญาณทัสสนะ**” ย่อมมีเพื่อประโยชน์แก่ **นิพพิทา** คือ ความเบื่อหน่าย

“**นิพพิทา**” ย่อมมีเพื่อประโยชน์แก่ **วิราคะ** คือ ความสำรอกกิเลส

“**วิราคะ**” ย่อมมีเพื่อประโยชน์แก่ **วิมุตติ** คือ ความหลุดพ้น

“**วิมุตติ**” ย่อมมีเพื่อประโยชน์แก่ **วิมุตติญาณทัสสนะ** คือ ความรู้เห็นความหลุดพ้น

“**วิมุตติญาณทัสสนะ**” ย่อมมีเพื่อประโยชน์แก่ **อนุปาทาปรินิพพาน** คือ ความดับสนิทหาเชื้อมิได้

การกล่าว การปรึษา กิริยานั่งใกล้ความเงียโศตลงสดับ (ตั้งใจฟัง) แต่ละอย่างๆ มี “**อนุปาทาปรินิพพาน**” คือ ความพ้นพิเศษแห่งจิต **ไม่ถ้อยมั่น** นั้นเป็น “**อริยผล**” เพราะฉะนั้น ควรทำความพยายามโดยเอื้อเพื่อในการเล่าเรียนพระวินัย ดังนี้แล

กล่าวโดยสรุป ขั้นตอนในกระบวนการปฏิบัติธรรมนั้น ญาณที่เกิดขึ้นในภูมิแห่งวิปัสสนากัมมัฏฐานเพื่อ กำหนดพิจารณา “สังขตลักษณะแห่งนามรูป” (อุปาทิ-ขันธ ๕) นั้น มีจำนวน ๑๐ ญาณ ที่เรียกว่า “วิปัสสนา ญาณ ๑๐” ได้แก่ สัมมสนญาณ ๑ และ วิปัสสนาญาณ ๙ จนรวมถึง “โคตรภูตญาณ” เพื่อจะข้ามโคตรคู่คุณ อันใหญ่แห่ง “โลกุตตรธรรม” ได้แก่ มัคคญาณ ๔ ผลญาณ ๔ นิพพาน ๑ และ อาสวักขยญาณ ๑ ดังนี้

“วิปัสสนาญาณ ๑๐” หมายถึง ลำดับการวิปัสสนาเพื่อดับนามรูปให้เข้าถึงกระแสแห่งอริยมรรค ที่เรียกว่า “การทบทวนขันธ ๕” ได้แก่

- (๑) “สัมมสนญาณ” คือ ญาณพิจารณานามรูปโดยไตรลักษณ์
- (๒) “อุท্থัพพยญาณ” คือ ญาณตามเห็นความเกิดและความดับแห่งนามรูป
- (๓) “ภังคญาณ” คือ ญาณตามเห็นจำเพาะความดับเด่นขึ้นมา
- (๔) “ภยญาณ” คือ ญาณอันมองเห็นสังขารปรากฏเป็นของน่ากลัว
- (๕) “อาทินวญาณ” คือ ญาณค้ำนึ่งเห็นโทษ
- (๖) “นิพพิทาญาณ” คือ ญาณค้ำนึ่งเห็นด้วยความหน่าย
- (๗) “มฺหุจฺจิกมฺมยตาญาณ” คือ ญาณหยั่งรู้อันให้ใครจะพ้นไปเสีย
- (๘) “ปฏิสังขาญาณ” คือ ญาณอันพิจารณาทบทวนเพื่อจะหาทาง
- (๙) “สังขารเปกขาญาณ” คือ ญาณอันเป็นไปโดยความเป็นกลางต่อสังขารด้วยเกิดปัญญาตามจริง
- (๑๐) “อนุโลมญาณ” คือ ญาณเป็นไปโดยควรแก่การหยั่งรู้อริยสัจ

อย่างไรก็ตาม ในกระบวนการเจริญวิปัสสนากาวานานั้น ย่อมเกิดปัญญาเห็นธรรมตามความเป็นจริงขึ้น เพราะมีสามารถแห่ง “ญาณทัสสนะ” คือ รู้เห็นด้วยปัญญา หรือ “ยถาภูติญาณทัสสนะ” คือ รู้เห็นด้วยปัญญา ตามเป็นจริง อันเกิดจากการพิจารณาอยู่เนืองๆ เจริญให้มาก ทำให้สมบุรณ์ และไปพลูยั้ง แห่ง “ปัญญา ๑๐” ดังนี้

- (๑) “ชวนปัญญา” — ปัญญาเร็ว โดยเจริญ “อนิจจานุปัสสนา” [เห็นความไม่เที่ยง]
- (๒) “นิพเพธิกปัญญา” — ปัญญาทำลายกิเลส โดยเจริญ “ทุกขานุปัสสนา” [เห็นความทุกข์]
- (๓) “มหาปัญญา” — ปัญญามาก โดยเจริญ “อนัตตานุปัสสนา” [เห็นความไม่ใช่ตัวตน]
- (๔) “ติกขปัญญา” — ปัญญาคมกล้า โดยเจริญ “นิพพิทานุปัสสนา” [หน่ายในกองทุกข์]
- (๕) “วิบูลปัญญา” — ปัญญากว้างขวาง โดยเจริญ “วิราคานุปัสสนา” [ดับความกระหายวิภว]
- (๖) “คัมภีรปัญญา” — ปัญญาลึกซึ้ง โดยเจริญ “นิโรธานุปัสสนา” [ดับกิเลส]
- (๗) “อัสตมันตปัญญา” — ปัญญาไม่ไกล โดยเจริญ “ปฏินิสสัคคานุปัสสนา” [สกัดคั้น]
- (๘) “ปฏิสัมภิตา ๔” — ปัญญาแตกฉาน โดยเจริญ “อนุปัสสนา ๗” [ปัญญาแตกฉาน-อุเบกขา]
- (๙) “ปฺลฺลปัญญา” — ปัญญาแน่นหนา โดยเจริญ “ปัญญา ๘” [ความรู้ทั่วถ้วน-สัพพัญญู]
- (๑๐) “หาสปัญญา” — ปัญญาร่าเริง โดยเจริญ “ปัญญา ๙” [ทิพยจักขุ-ปัญญาจักขุ]

ในบรรดาปัญญาทั้งหลายทั้งปวงในวิปัสสนาภูมินั้น ย่อมมีรากฐานมาจาก “ญาณสมาบัติ” คือ การเข้าถึงฌาน โดยการเพ่งด้วยสมาธิที่ประณีตละเอียดสูงขึ้นไปตามลำดับ ได้แก่ (๑) รูปสมาบัติ (๒) อรูปสมาบัติ (๓) พรหมวิหารสมาบัติ (๔) นิโรธสมาบัติ และ (๕) ผลสมาบัติ ฉะนั้น “ผลสมาบัติ” ชื่อว่า เป็นฐานอันใหญ่ของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย โดยเฉพาะอย่างยิ่ง “อรหัตผลสมาบัติ” คือ ทำฌานอย่างใดอย่างหนึ่งให้เป็นบาทแล้วจึงเข้าถึง ชื่อว่า “อานัญญาสมาธิ” แต่อย่างไรก็ตาม แหล่งกำเนิดปัญญาที่เห็นธรรมทั้งหลายตามความเป็นจริง (สัมมาทิฏฐิ) นั้น ย่อมเกิดจากการเจริญให้มาก ให้สมบูรณ์และไพบุลย์ยิ่งด้วย “อริยมรรคมีองค์ ๘” และ คำว่า “ปัญญาเห็นธรรม” หมายถึง กระบวนการคิดด้วยปัญญาที่เห็น “ทุกข์แห่งขันธ ๕” นั่นคือ รู้เห็นเข้าใจอย่างแท้จริงใน “อาณาจักรแห่งขันธ ๕” ที่เป็น “สังขตธรรม” โดยมีรากเหง้าจากวิภูฏะ ได้แก่ “กิเลส-กรรม-วิบาก” ที่อุบัติผุดเกิดและดับในจิตใจ (พื้นจิตตสันดาน) ของตนเอง อันเป็นสภาวะธรรมภายใน แล้วพิจารณาให้ธรรมเช่นเดียวกัน อันเป็นสภาวะธรรมภายนอก ด้วยเหตุนี้ “การเกิด-การตั้งอยู่-การดับไป” ของทุกข์ในขันธทั้ง ๕ นั้น ก็คือ “องค์แห่งปัจจัยในปฏิจสุมุปปาท ๑๒” โดยให้เกิดปัญญาเห็น (๑) การเกิดเหตุแห่งทุกข์ด้วย “อนุโลมปฏิจสุมุปปาท” และ (๒) การดับเหตุแห่งทุกข์ด้วย “ปฎิโลมปฏิจสุมุปปาท” ในสภาวะธรรมทั้งหลายใน “องค์แห่งปัจจัยในปฏิจสุมุปปาท ๑๒” นั้น ผู้เจริญภาวนาจะต้องกำหนดพิจารณาความเป็นหมวดหมู่แห่งธรรมทั้งหลายที่เหลืออยู่ ให้เป็น “สัมปยุตตธรรมแห่งขันธ ๕” นั่นคือ ธรรมอันเป็นอาการลักษณะแห่งเบญจขันธหรือนามรูปแห่งสังขตะ (สิ่งปรุงแต่งด้วยเหตุปัจจัย) นั้นๆ โดยกำหนดพิจารณาให้เห็นนามรูปทั้งหลายนั้น โดยไตรลักษณ์ โดยปฏิสังยุตต์เข้าด้วย “กาล ๓” (อดีตอัทธา-อนาคตอัทธา-ปัจจุบันนัทธา) เพื่อให้เห็น “การเกิด-การตั้งอยู่-การดับไป” อันเป็น “สามัญลักษณะ ๓ = อนิจจัง-ทุกขัง-อนัตตา” หรือ “สังขตลักษณะ ๓ = มีความเกิด-มีความแปรปรวน-เมื่อตั้งอยู่ มีความเสื่อมดับไป” อันเป็นอาการลักษณะธรรมในวิภูฏะ “สงสารทุกข์” ที่หมุนเวียนไม่สิ้นสุดในกระแสโลก คำว่า “หมวดหมู่” คือ “ชื่อหัวข้อหลักธรรม” ก็เปรียบเสมือน “กฎ-Rule” ส่วน “ข้อธรรมย่อในแต่ละหลักธรรม” ก็เปรียบเสมือน “คุณลักษณะเฉพาะ-Distinctive Features” เป็นเรื่องราวละเอียดปลีกย่อย ตามหลักการพิจารณาคลาปนนั้น เมื่อพิจารณาข้อธรรมย่อแล้ว ก็ให้จัดหมวดหมู่หรือกลุ่มธรรมตามชื่อหลักธรรม ซึ่งก็มีอาการลักษณะเช่นเดียวกันทั้งหมด เช่น เมื่อพิจารณา “รูป-เวทนา-สัญญา-สังขาร-วิญญาน” โดยไตรลักษณ์แล้ว ก็เทียบเคียงเพื่อหาข้อสรุปในลักษณะเดียวกัน โดยไตรลักษณ์ตามชื่อหัวข้อหลักธรรม นั่นคือ “ขันธ ๕” ส่วน “จักขุ-โสต-มานะ-ชีวหา-กาย-ใจ” นั้น ก็คือ “อายตนะภายใน ๖-อินทรีย์ ๖-สพายตนะ” เป็นต้น สิ่งนี้ คือ ปัญญาที่เกิดขึ้นใน “สัมมสนญาณ” สำหรับการพิจารณานามรูปแห่งสังขตธรรม หรือเรียกว่า “กฎ ๒๒ และคุณลักษณะเฉพาะ ๒๒๒ แห่งสังขตธรรม” หรือจะเรียกอีกอย่างว่า “สมการสังขตธรรม” ดังนี้

“กฎ ๒๒” และ “คุณลักษณะเฉพาะ ๒๒๒” แห่งสังฆตธรรม

- (๑) “จันท์ ๕” = รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ
- (๒) “อายตนะภายใน ๖-อินทรีย์ ๖-สพายตนะ” = จักขุ โสตะ ฆานะ ชิวหา กาย ใจ
- (๓) “อายตนะภายนอก ๖-อารมณ ๖” = รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ
- (๔) “วิญญาณ ๖” = จักขุวิญญาณ โสตวิญาณ ฆานวิญาณ ชิวหาวิญาณ กายวิญาณ มโนวิญาณ
- (๕) “ผัสสะ ๖” = จักขุสัมผัส โสตสัมผัส ฆานสัมผัส ชิวหาสัมผัส กายสัมผัส มโนสัมผัส
- (๖) “เวทนา ๖” = จักขุสัมผัสสชาเวทนา โสตสัมผัสสชาเวทนา ฆานสัมผัสสชาเวทนา ชิวหาสัมผัสสชาเวทนา กายสัมผัสสชาเวทนา มโนสัมผัสสชาเวทนา
- (๗) “สัญญา ๖” = รูปสัญญา สัททสัญญา คันธสัญญา รสสัญญา โผฏฐัพพสัญญา ธรรมสัญญา
- (๘) “เจตนา ๖” = รูปสัญญาเจตนา สัททสัญญาเจตนา คันธสัญญาเจตนา รสสัญญาเจตนา โผฏฐัพพสัญญาเจตนา ธรรมสัญญาเจตนา
- (๙) “ตัณหา ๖” = รูปตัณหา สัททตัณหา คันธตัณหา รสตัณหา โผฏฐัพพตัณหา ธรรมตัณหา
- (๑๐) “วิตก ๖” = รูปวิตก สัททวิตก คันธวิตก รสวิตก โผฏฐัพพวิตก ธรรมวิตก
- (๑๑) “วิจารณ์ ๖” = รูปวิจารณ์ สัททวิจารณ์ คันธวิจารณ์ รสวิจารณ์ โผฏฐัพพวิจารณ์ ธรรมวิจารณ์
- (๑๒) “ธาตุกัมมัญฐาน ๑๖” = ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ อากาศธาตุ วิญญาณธาตุ ปฐวีกสิณ อาโปกสิณ เตโชกสิณ วาโยกสิณ นิลกสิณ ปิตกสิณ โลหิตกสิณ โอทาทกสิณ อากาศกสิณ วิญญาณกสิณ
- (๑๓) “อาการ ๓๒-ทวัตติงสาการ” = ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ม้าม หัวใจ ตับ พังผืด ไต ปอด ไข้ใหญ่ ไข้น้อย อาหารใหม่ อาหารเก่า ดี เสลด หนอง เลือด เหงื่อ มันข้น น้ำตา เปลวมัน น้ำลาย น้ำมูก ไข้ข้อ มูลร สมองสิริระะ
- (๑๔) “อายตนะ ๑๒” = จักขวายตนะ รูปลายตนะ โสตายตนะ สัททายตนะ ฆานายตนะ คันธายตนะ ชิวหายตนะ รสายตนะ กายายตนะ โผฏฐัพพายตนะ มนทายตนะ ชัมมายตนะ
- (๑๕) “ธาตุ ๑๘” = จักขุธาตุ รูปธาตุ จักขุวิญญาณธาตุ โสตธาตุ สัททธาตุ โสตวิญาณธาตุ ฆานธาตุ คันธธาตุ ฆานวิญาณธาตุ ชิวหาธาตุ รสธาตุ ชิวหาวิญาณธาตุ กายธาตุ โผฏฐัพพธาตุ กายวิญาณธาตุ มโนธาตุ ธรรมธาตุ มโนวิญาณธาตุ
- (๑๖) “อินทรีย์ ๒๒” = จักขุนทรีย์ โสตินทรีย์ ฆานินทรีย์ ชิวหินทรีย์ กายินทรีย์ มนินทรีย์ ชิวิตินทรีย์ อิตถินทรีย์ ปุริสอินทรีย์ สุจินทรีย์ ทุกจินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์ โทมนัสสินทรีย์ อุเบกจินทรีย์ สัทธินทรีย์ วิริยอินทรีย์ สตินทรีย์ สมานินทรีย์ ปญฺญินทรีย์ อนัญญุตัญญุสสามิตินทรีย์ [อินทรีย์ของผู้ปฏิบัติด้วย มนสิการว่า เราจักรู้ธรรมที่ยังไม่รู้ อินทรีย์นี้เป็นชื่อของ โสคาปัตติมรรคญาณ] อัญญินทรีย์ [อินทรีย์ของผู้รู้จุดสังขารด้วยมรรคนั้น อินทรีย์นี้เป็นชื่อของญาณในฐานะ ๖ คือ โสคาปัตติผลถึง อรหัตมรรคญาณ] อัญญาตาวินทรีย์ [อินทรีย์ของพระเจ้านาสพผู้รู้จบแล้ว อินทรีย์นี้เป็นชื่อของ อรหัตผลญาณ]

(๑๗) “ธาตุ ๓” = กามธาตุ รูปธาตุ อรูปธาตุ

(๑๘) “ภพ ๕” = กามภพ รูปภพ อรูปภพ สัตถุภพ อสัตถุภพ เหนวสัตถุภพ สัตถุภพ เอกโวการภพ จตุ
โวการภพ ปัญจโวการภพ

(๑๙) “ฌาน ๔” = ปฐมฌาน ทุติยฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน

(๒๐) “อัปมัถุญา ๔” = เมตตาเจโตวิมุตติ กรุณาเจโตวิมุตติ มุทิตาเจโตวิมุตติ อุเบกขาเจโตวิมุตติ

(๒๑) “อรุปรสสมาบัติ ๔” = อากาसानัญญาตนสมาบัติ วิญญาณัญญาตนสมาบัติ อากิญจัญญาตนสมาบัติ
เนวสัตถุภพ สัตถุภพตนสมาบัติ

(๒๒) “ปฏิจสุมุขบาท ๑๒” [อิทัปปัจจยตา-ปัจจยการ-ตถตา] = อวิชา สังขาร วิญญาณ นามรูป สฬายต
นะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพชาติ ชรา มรณะ

กฎแห่งสังขตธรรม (The Rules of Conditioned Things)

ตัวอย่างที่ ๑

กฎที่ ๑ “ขันธ ๕” = รูป + เวทนา + สัตถุญา + สังขาร + วิญญาณ

$$X_1 = A + B + C + D + E \dots n$$

ตัวอย่างที่ ๒

กฎที่ ๑๐ “วิตก ๖” = รูปวิตก + สัททวิตก + คันธวิตก รสวิตก + โผฏฐัพพวิตก + ธรรมวิตก

$$X_{10} = A + B + C + D + E + F \dots n$$

ตัวอย่างที่ ๓

กฎที่ ๒๐ “อัปมัถุญา ๔” = เมตตาเจโตวิมุตติ + กรุณาเจโตวิมุตติ + มุทิตาเจโตวิมุตติ + อุเบกขาเจโตวิมุตติ

$$X_{20} = A + B + C + D \dots n$$

ความหมายสัญลักษณ์

สรุปกฎ คือ $X_{(\dots 22)} = A + B + C + D \dots (32)$

(๑) กำหนดให้ X คือ ตัวแปรต้นอันเป็นลำดับกฎสำหรับชื่อหัวข้อธรรมหลัก

(๒) กำหนดให้ A + B + C + D + E คือ ตัวแปรตามอันเป็นจำนวนข้อธรรมย่อย

(๓) กำหนดให้ ...n คือ จำนวนตัวแปรจากธรรมทั้งหมดที่เหลืออันเป็นสัมปยุตธรรมได้

ฉะนั้น ทักษะการเรียนรู้เกี่ยวกับกระบวนการคิดในพระอภิธรรมนั้น จะเป็นสถานะที่ปฏิสังขต์ด้วย “ปัญญา ๓” พร้อมด้วยคำไวพจน์แห่งปัญญา ดังนี้

“ปัญญา ๓” หมายถึง ความรอบรู้-ความรู้ทั่ว-ความเข้าใจ-ความรู้ซึ่ง ได้แก่

คำนิยามแห่งไวพจน์ใน “ปัญญา”

ความมีสติสัมปชัญญะ นั่นคือ (๑) **ปัญญา** กิริยาที่รู้ชัด-ความวิจย-ความเลือกสรร-ความวิจยธรรม-ความกำหนดหมาย-ความเข้าไปกำหนด-ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ-ภาวะที่รู้-ภาวะที่ฉลาด-ภาวะที่รู้ละเอียด-ความรู้แจ่มแจ้ง-ความค้นคิด-ความใคร่ครวญ-ปัญญาเหมือนแผ่นดิน-ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส-ปัญญาเป็นเครื่องนำทาง-ความเห็นแจ้ง-ความรู้ชัด-ปัญญาเหมือนประตัก

(๒) **ปัญญา** ปัญญินทรีย์-ปัญญาพละ-ปัญญาเหมือนศัสตรา-ปัญญาเหมือนปราสาท-ความสว่างคือปัญญา-แสงสว่างคือปัญญา-ปัญญาเหมือนประทีป-ปัญญาเหมือนดวงแก้ว-ความไม่หลง-ความวิจยธรรม-สัมมาทิฐิ

(๑) “**จินตามยปัญญา**” คือ ปัญญาเกิดจากการคิดพิจารณา การใช้เหตุผล การใช้ดุลพินิจ หรือ ปัญญาสืบแต่ “โยนิโสมนสิการ” ที่ตั้งขึ้นในตนเอง ที่เรียกว่า **ทักษะการคิดขั้นพื้นฐาน** และ **ทักษะการคิดขั้นสูง**

(๒) “**สุตมยปัญญา**” คือ ปัญญาเกิดจากการสดับเล่าเรียน การค้นคว้า สังเกตการณ์ การทดลอง การวิจย หรือ ปัญญาสืบแต่ “**ปรโตโมหะ**” โดยเฉพาะการฟังและสนทนาธรรมกับกัลยาณมิตรผู้ทรงธรรม หรือ พระอริยสงฆ์ หรือพระอรหันตปัจฉินาสพเจ้า

(๓) “**ภาวนามยปัญญา**” คือ ปัญญาเกิดจากการปฏิบัติบำเพ็ญเพียรภาวนาตามข้อประพฤติปฏิบัติ ถูกต้องตามหลักธรรม นั่นคือ “**อริยมรรคมีองค์ ๘**” ซึ่งประกอบด้วย (๑) สมถภาวนา-เจโตวิมุตติ คือ จรณะ ๑๕ (๒) วิปัสสนาภาวนา-ปัญญาวิมุตติ คือ วิชา ๓ กับ วิชา ๘ หรือ ปัญญาสืบแต่ปัญญาสองอย่างแรกนั้น แล้วหมั่นมนสิการในปราสาทธรรม นั่นคือ “**การมนสิการกรรมฐาน**” ซึ่งทำให้เกิด “โยนิโสมนสิการ” ใน ญาณ ๑๖ ตามแนวเจริญปัญญาใน “**วิปัสสนาภูมิ-ปัญญาภูมิ**” ได้แก่ ชั้น ๕ อายุตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ อริยสัจ ๔ ปฏิจสมุปบาท ๑๒ รวมทั้ง ปฏิจสมุปบันธธรรมทั้งหลาย

เพราะฉะนั้น การจะได้บรรลุเข้าถึง “**อริยัจจธรรม-อริยสัจ ๔**” ได้นั้น ต้องเป็นปัญญาที่สัมปยุตต์ด้วยปัญญาธรรม ที่เรียกว่า “**ญาณ ๔**” ได้แก่ (๑) “**สุตมยญาณ**” คือ ญาณเกิดจากการฟัง (๒) “**วัตถานญาณ**” คือ ญาณเกิดจากการกำหนด (๓) “**สัมมสนญาณ**” คือ ญาณเกิดจากการพิจารณา (๔) “**อภิสมยญาณ**” คือ ญาณเกิดจากการตรัสรู้ ดังนี้

